

SAHALİM PAŞA'NIN EGEMENLİK ANLAYIŞI VE ÖNGÖRDÜĞÜ HÜKÜMET SİSTEMİ

SAID HALIM PASHA'S CONCEPTION OF SOVEREIGNTY AND PROPOSED GOVERNMENT SYSTEM

DOI: 10.21492/inuhfd.557015

Sabahattin NAL

Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi, Hukuk Fakültesi, Genel Kamu Hukuku ABD. (senal79@hotmail.com). ORCID: 0000-0002-2260-674).

Makale Bilgi

Gönderilme: 22/04/2019
Kabul: 30/05/2019

Anahtar Kelimeler

Egemenlik,
Hükümet Sistemi,
Eriyat,
Batı,
Doğu.

Article Info

Received: 22/04/2019
Accepted: 30/05/2019

Keywords

Sovereignty,
Government System,
Sharia,
West,
East.

Özet

Bu çal, mada, Osmanlı'nın son döneminde yüksek memuriyetlerde bulunmuş, dönemin en güçlü partisi olan İttihat ve Terakki Cemiyetinin genel başkanı, hukukçu, sadrazamlık görevinde bulunmuş, İslamcı, bir düşünür olan Said Halim Paşa'nın egemenlik anlayışını ve geliştirdiği hükümet sistemi incelenmiştir. İslamcı, düşünürce uygun olarak, kanun yapma yetkisiyle donatılmış, tek organ olan teşrih mercii (yasama kurulu) hariç, devletin etkili makamlarının seçimle iş başına gelmesini önermiştir. Bu çerçevede, devlet başkanı ve millet meclisi halk tarafından seçilecektir. Fakat bunlar seçimle iş başına gelseler de eriatın kaynaklanan bir iktidar, temsil ettiklerinden meşruiyetlerini millettten değil, İslami ilkelere başlanarak aldıkları, egemenlik nihai olarak halka ait değildir. Halkın iradesinin üstünde bir ilahi irade vardır. Dolayısıyla onun egemenlik konusundaki yaklaşımını, providansiyel egemenlik anlayışını, çağrılmadıkça devlet başkanının seçimle iş başına gelmesini önerdiği, devlet başkanı olarak da cumhuriyeti benimsemiştir. Geliştirdiği hükümet sistemi, bazen yönleriyle parlamenter sistemi, bazen yönleriyle başkanlık sistemini çağrılmadıkça, bir başkanla ifadeyle geliştirdiği hükümet sisteminin, eklektik bir sistem olduğu söylenebilir. Önerdiği sistemde, kanun yapma yetkisi, halk tarafından seçilmiş meclise değil, İslam hukukçularına ait olacaktır. Bu yönüyle önerdiği hükümet sisteminin günümüz demokratik hükümet sistemleriyle uyumlu olduğu söylenemez.

Abstract

This paper analyzes Said Halim Pasha's conception of sovereignty and his proposed system of government. Said Halim Pasha was a high-level public official in late Ottoman era, president of the era's most prominent political party, the Committee of Union and Progress, a Grand Vizier, and an Islamist thinker. In accordance with Islamism, he proposed that influential government functions be elected, except for the legislative body. Accordingly, the head of state and the parliament would be elected by the people. Despite being elected, these functions are not legitimized by popular sovereignty, but by Islamic principles, as they represent political power stemming from sharia. Consequently, sovereignty does not emanate from the people; divine will is superior. Therefore, Said Halim Pasha's conception of sovereignty can be deemed as providential sovereignty. Since Said Halim Pasha proposes that the head of state be elected, he has adopted the republican form of government. His system of government resembles aspects of the parliamentary system, as well as that of the presidential system. Hence, it is an eclectic system. In this system, legislative authority does not belong to the elected parliament but to Islamic jurists. As a result, Said Halim Pasha's proposed system of government is not compatible with present day democratic governments.

I. G R

Bu çal, mada, Osmanl,n,n son döneminde öne ç,kan siyasi ve ideolojik ak,malar,n en etkilisi ve kuvvetlisi olan slamc,l, ,n önde gelen isimlerinden biri kabul edilen Mehmet Said Halim Pa a,n,n egemenlik anlay, , ve önerdi i hükümet sistemi incelenmektedir. O, Bat, yönetim biçimlerine (hükümet sistemlerine) bir seçenek olarak slami bir yönetim biçimi önermi ve a a ,da aç,kland, , gibi bunu ayr,nt,l, denecek bir biçimde geli tirmi tir.

Osmanl,n,n son döneminde ya ayan Said Halimön, dü üncelerini, her dü ünür gibi, içinde bulundu u dönemin sorunlar,na cevaben geli tirdi i söylenebilir. Bu cevaplar, da, Osmanl, tarihinin çok önemli olaylar,n, ve dönüm noktalar,n, bizzat tecrübe etmi bir devlet adam, olarak olu turmu tur.¹

slam anlay, ,n, olu tururken; bn Teymiyye, Cemâleddin Efganî, Muhammed Abduh ve Re id Rida'dan etkilenen² Said Halimø göre, slam toplumlar,n,n geri kalmas,n,n temel nedeni, slam tarihi boyunca peygamberin mesaj,n,n do ru bir biçimde anla ,lmamas,d,r. Müslümanlar, slamø kabul etmi olmalar,na ra men slam öncesi geleneklerinden vazgeçmemi lerdir. Bu gelenekleri ve geçmi leri onlar, derin bir biçimde etkilemi tir. Bu gerçek, slam toplumlar,n,n slamøn gereklerini tam olarak anlamalar,n, ve uygulamalar,n, engelleme , onlar, slamøn lütuflar,ndan yoksun b,rakm, t,r. Bu durum, slam toplumlar,n,n slam öncesi dönemin miras,yla, gerçek slami ö reti aras,nda hareketsiz kalmas,na neden olmu ve bu nedenle maddi ve manevi anlamda geli meleri mümkün olmam, t,r. Ona göre Müslümanlar,n ilerlemesinin yolu, slami ilkeleri do ru anlay,p rehber edinmelerinden,³ slamlı madan geçmektedir. slamlı ma, slamiyetön, inanç, ahlak, ya ay, ve siyasete ili kin esaslar,n,n ödünsüz bir biçimde uygulanmas, anlam,na gelmektedir. Bu uygulama, slam esaslar,n,n, daima, zaman ve mekân,n gereksinimlerine en uygun bir biçimde yorumlanmas,yla yap,lacakt,r.⁴ Bu slam anlay, ,n,n bir gere i olarak, öLe Play, Durkheim sosyolojilerine inanarak, slam olmayan gayeler pe inde ko arak slamlı amayaca , gibi, bir Osmanl, Devleti de payidar olamazö,⁵

Bu ifadelerden, Said Halimön, Bat,l,la maya kar , oldu u anla ,lmaktad,r. Çünkü Bat,l,la man,n slam dünyas,n, mahvedece ini dü ünümü ve slam dünyas, ne kadar Bat,la ,rsa felaketinin de o kadar vahim olaca ,n, ileri sürmü tür. Bunun için de slam dünyas,n,n selametini, siyasi, toplumsal hayat,n, slamiyetön de i mez ve ebedi gerçekleri üzerine kurmas,nda görmü tür. Onun bu yakla ,m,n,, ideolojiyi, bir toplumsal grubun geçmi teki artlara ba l, dü ününcesi olarak tan,mlayan Mannheimön anlay, , çerçevesinde ideolojik olarak nitelendirmek mümkündür.⁶ Yine onun yakla ,mlar,, Arnold Toynbeeönin Zealot ve Herodian kavramlar,yla⁷ aç,klanabilir ve o, Zealot olarak nitelendirilebilir.

Bu bak, aç,s,ndan hareketle Said Halim Pa a, kendi slam anlay, , çerçevesinde Bat, yönetim biçimlerine (hükümet sistemlerine) seçenek olarak bir slami yönetim biçimi geli tirmi tir. A a ,da ayr,nt,l, bir biçimde incelendi i gibi, bu yönetim biçiminde Bat,l, kavramlara ve unsurlara da yer vermi tir. Bununla birlikte sonuçta önerdi i yönetim biçiminin özgün oldu u söylenebilir. slam ülkelerinde hâlâ yönetim biçimi/hükümet sistemi tart, malar,n,n devam etti i dü ünüldü ünde, Osmanl,n,n çok hassas bir döneminde ba ta sadrazaml,k olmak üzere, çe itli devlet görevlerinde bulunmu bir dü ünürün önerdi i yönetim biçimini incelemenin dikkat çekici oldu u söylenebilir.

Baz, yazarlara göre, Ahmet Cevdet Pa a, Ziya Gökalp, Prens Sabahattin gibi Türkiyeönin ilk sosyologlar,ndan,⁸ baz,s,na göre slamc,l,k⁹ ak,m,n,n öncülerinden biri¹⁰ olan Mehmet Said Halim, 19 ubat 1864te Kahirede do mu , 1870de ailesiyle birlikte stanbulø gelmi , Arapça, Farsça ve ngilizce ö renmi , daha sonra siyasi bilimler okumak üzere gitti i sviçrede be y,l kalm, t,r.¹¹

E itimini tamamlay,p stanbulø döndükten sonra, 22 May,s 1888de ura-y, Devlet üyeli ine atanm, ve çok say,da ni an ve madalyayla ödüllendirilmi tir. Bir yoruma göre bu ni an ve madalyalar,n nedeni, onun güvenini kazanarak muhalefete kat,lmas,n, önlemektir.¹² Bu da daha o tarihte Said Halimön önemli biri oldu unu göstermektedir. Önemi, 22 Eylül 1900de verilen Rumeli Beylerbeyli i unvan,¹³ ile daha da artm, t,r. Said Halimön bu konumunu k,skananlar, yal,s,nda sak,ncal, evrak ve silah bulundurdu u iddias,yla saraya ihbar etmi ler bunun üzerine padi aha kar , siyasi muhalefette bulundu u gerekçesiyle ülkeyi terk etmesi istenmi , o da M,s,røa gitmi tir.¹⁴

¹ EYHUN, Ahmet: Said Halim Pa a: Osmanl, Devlet Adam, ve Dü ünür, Göçer, Derya (çev.), Everest Yay,nevi, stanbul 2010, s. 164.

² BERKES, Niyazi: Türkiyeøde Ça da la ma, Do u-Bat, Yay,nlar,, stanbul 1978, s. 408.

³ EYHUN, s. 16-17.

⁴ SA D HAL M PA A: Buhranlar,m,z ve Son Eserleri, Düzda , M. Ertu rul (haz.), z Yay,nc,l,k, stanbul 1991, s. 184.

⁵ TUNAYA, Tar,k Zafer: slâmc,l,k Ak,m,, Simavi Yay,nlar,, stanbul 1991, s. 25.

⁶ MANNHEIM, Karl: deoloji ve Ütopya, Okyayuz, Mehmet (çev.), De Ki Bas,m Yay,n, Ankara 2009, s. 190-192.

⁷ TOYNBEE, Arnold: Medeniyet Yarg,lan,yor, Uyan, Ufuk (çev.), A aç Yay,nevi, stanbul 1991, s. 177-201.

⁸ KAYALI, Kurtulu : Dü ününcenin Co rafyas, 1: Toplumdan Soyutlanm, Dü ününcesi ve Direnç Potansiyeli, Deniz Kitabevi, Ankara 2005, s. 43.

⁹ slamc,l, ,n tan,m, konu anda bkz. KARA, smail: Türkiyeøde slâmc,l,k Dü ününcesi 1: Metinler, Ki iler, Risale Yay,nlar,, stanbul 1987, s. xv; TUNAYA, s. 15.

¹⁰ BOSTAN, M. Hanefi: öSaid Halim Pa aö, Türkiyeøde Sosyoloji 1, Özdemir, M. Ça atay (der.), Phoenix Yay,nlar,, Ankara 2008, s. 88; GENCER, Bedri: slamøn Siyasalla mas,, Lotus Yay,nlar,, Ankara 2008, s. 797; KARPAT, Kemal: Türk Demokrasi Tarihi: Toplumsal, Ekonomik Kültürel Temeller, stanbul Matbaas,, stanbul 1967, s. 24; KARA: Türkiyeøde slâmc,l,k Dü ününcesi, s. xxiv.

¹¹ BOSTAN, öSaid Halim Pa aö, s. 69.

¹² EYHUN, s. 68.

¹³ EYHUN, s. 68.

¹⁴ NAL, bnülemin Mahmut Kemal: Son Sadrazamlar, CIV, stanbul 1982, s. 1893; BAYAR, Celal: Ben de Yazd,m: Milli Mücadeleye Giri , Sait Halim Pa aönin Egemenlik Anlayi i ve Öngördü ü Hükümet Sistemi

kinci Me rutiyet ilan edildikten sonra stanbulða dönerek 1908øde yap,lan belediye seçimlerinde ttihat ve Terakki listesinden Yeniköy Belediye Dairesi (Belediye) Ba kanl, ,na; 4 Aral,k 1908 tarihinde ise Ayan Meclisi üyeli ine seçilmi tir.¹⁵

ttihat ve Terakkinin 1912 y,l,nda Selanikøte yap,lan kongresinde, cemiyetin genel sekreterli ine seçilmi tir.¹⁶ 22 Ocak 1912 tarihinde ura-y, Devlet ba kanl, ,na getirilmi ve kabineye girmi tir.¹⁷ 1913 ve 1916 y,llar,nda yap,lan kongrelerde ise ttihat ve Terakki Cemiyetinin genel ba kanl, ,na seçilmi tir.¹⁸ Talat ve Enver Pa a gibi ttihat ve Terakkinin laik önde gelenleri aras,ndaki ideolojik farklara ra men siyasi olarak onlarla birlikte hareket etmi tir. İlk bak, ta bu durum çeli kili görülebilir. Ancak her eye ra men slamc, bir vatansver olan Said Halim, slamøn son kalesi olarak gördü ü Osmanl,n,n ancak ttihat ve Terakkinin güçlü önderli iyle yeniden eski gücüne kavu abilece ini ve buna ba l, olarak da ülkenin Haçl,lar,n ça da biçimi olarak gördü ü sald,rgan Bat, emperyalizmi taraf,ndan i gal edilmesinin önlenebilece ini dü ünüyordu.¹⁹

Sadrazam Mahmut evket Pa aøn,n öldürülmesi üzerine art,k yönetimi tamamen eline alan ttihat ve Terakki Cemiyetinin iste i üzerine 11 Haziran 1913øte (Bostanøa göre 17 Haziran 1913øte sadrazaml, a getirilmi tir) önce sadaret kaymakaml, ,na, ard,ndan sadrazaml, a getirilmi ve ayn, zamanda hariciye naz,r,l, ,n, da üstlenmi ;²⁰ Ekim 1915øte bu görevinden ayr,lm, t,r.²¹ Enver ve Talat Pa a ile anla mazl, a dü mesi üzerine 3 ubat 1917øde sadrazaml,ktan istifa etmi tir.²² Hikmet Bayurøa göre Said Halimøn ki ili i çok önemli de ildi. Talat Pa aøn,n do rudan do ruya sadrazaml, a geçebilece i ana kadar uyumlu bir sadrazam istemesinin bir neticesi olarak sadrazaml, a getirilmi tir.²³ Bir anlamda Bayurøa göre Said Halim, geçi dönemi sadrazam,yd,. Ahmet eyhun bu konuda tam tersi bir dü ünçeye sahiptir. Said Halim, yaln,zca göstermelik bir ki ilik de ildi. Sadrazaml, , döneminde, ttihat ve Terakkinin Türkçü kanad,n,n laik reformlar,n, engelleme tir.²⁴ Bostanøa göre de ttihat ve Terakkinin kuklas, veya esiri de ildi. Said Halim, ttihat ve Terakki içindeki a ,r,l,klar, dizginleyen, Enver Pa a ile Cemal Pa aøy, bir arada tutan ki iydi.²⁵ eyhunøa göre Mekke Emiri erif Hüseyinøn isyan,, Said Halimøn siyasi hayat, üzerinde çok önemli olmu tur. erif Hüseyinøn halifenin cihat ilan etti i dü manlarla gücünü birle tirmesi slamî ideolojiye büyük bir darbe vurmu tur. Bu darbeyle slamc, hareketin önde gelenlerinden olan Said Halim, kabine içerisindeki sayg,nl, ,n, yitirmi tir.²⁶

Sadrazaml,ktan ayr,ld,ktan sonra Ayan Meclisi üyeli ine devam etmi tir. Ayan Meclisi üyesi olmas,na ra men ttihat ve Terakkinin 1917 y,l,nda yap,lan kongresinde genel merkez üyeli ine seçilerek, bu partiyle olan ili kisini devam ettirmi tir. Bu arada Osmanl, toplumunun/imparatorlu unun meseleleri üzerine yaz,lar yazmaya devam etmi tir.²⁷ Frans,zca olarak kaleme ald, , ve bu çal, maya esas olan yaz,lar, stanbuløda ve çe itli Avrupa ba kentlerinde yay,mıanm, t,r.²⁸

Birinci Dünya Sava ,ndan sonra tehcirle (Ermeni k,r,m,) suçlanm, , Yüce Divana gönderilmi , tutuklanm, ve Divan-, Harb-i Örfide yarg,lanm, t,r. ngilizlerce önce Mondrosøa daha sonra Maltaøya sürgün edilmi tir. Burada esir kamp,nda tutulmu , Ermeni k,r,m, suçuyla yarg,lanmak istenmi fakat delil yoklu undan serbest b,rak,lm, t,r.²⁹

29 Nisan 1921øde Maltaødan tahliye edildikten sonra stanbulða dönmek istemi fakat dönemin sadrazam, Tefvik Pa a bu durumu sak,nçal, gördü ünden kabul etmemi tir. ngilizler taraf,ndan i gal alt,nda tutulan M,s,røa da gidememi tir. Bunun üzerine Romaøda bir konak kiralayarak oraya yerle mi tir. 5 Aral,k 1921 tarihinde 57 ya ,ndayken bir Ermeni taraf,ndan öldürülmü tür.³⁰

Bu inceleme yap,l,rken esas itibariyle Said Halim Pa aøn,n risaleler biçiminde yazd, , eserler temel kaynak olarak kullan,lm, t,r. ncelemenin di er kaynaklar,n, ise Said Halim Pa a ile ilgili do rudan ve dolayl, çal, malar olu turmaktad,r.

C. IV, stanbul 1967, s. 1251; EYHUN, s. 1.

¹⁵ NAL, s. 1894.

¹⁶ BOSTAN, Hanefi: öSadrazam Said Halim Pa aø, TYB Akademi, Dil, Edebiyat ve Sosyal Bilimler Dergisi, Y,l: 1, S. 3, 2011, s. 12; NAL, s. 1894.

¹⁷ DÜZDA , Ertu rul: öGiri : Said Halim Pa a ve Eserleriö, in Said Halim Pa a: Buhranlar,m,z ve Son Eserleri, s. xvi.

¹⁸ BOSTAN, öSadrazam Said Halim Pa aø, s. 19.

¹⁹ BOSTAN, öSadrazam Said Halim Pa aø, s. 19.

²⁰ BOSTAN, öSaid Halim Pa aø, s. 70.

²¹ BOSTAN, öSaid Halim Pa aø, s. 70; DÜZDA , s. xviii.

²² EYHUN, s. 6; DÜZDA , s. xix-xx.

²³ BAYUR, Hikmet: Türk nk,lab, Tarihi, C. 3, Türk Tarih Kurumu Bas,mevi, Ankara 1991, s. 477.

²⁴ EYHUN, s. 9.

²⁵ BOSTAN, öSaid Halim Pa aø, s. 72.

²⁶ EYHUN, s. 146.

²⁷ BOSTAN, öSaid Halim Pa aø, s. 71.

²⁸ EYHUN, s. 3.

²⁹ BOSTAN, öSaid Halim Pa aø, s. 72.

³⁰ DÜZDA , s. xxv.

II. EGEMENLİK ANLAYI I

Said Halim Paşanın öngördüğü hükümet sistemiyle egemenlik anlayışı, arasında sıklıkla bir ilki bulunmaktadır. Aslında öngördüğü hükümet sistemini egemenlik anlayışı çerçevesinde geliştirmiştir. Bu nedenle geliştirdiği hükümet sistemini incelemeyen önce onun egemenlik anlayışı üzerinde durmakta yarar vardır.

Smail Karay'a göre, milli egemenlikten yana olmasa da, slamlar arasında milli egemenlik ilkesini ilk defa dile getiren Said Halim'dir.³¹ Latince *superanus* kelimesinden gelen ve en üst güç anlamına gelen egemenlik,³² ona göre, ahlaki hakikatlerin ve toplumsal adaletin tabii koruyucusu olan ilahi gücün; yani bilimin, aklın ve hikmetin ya da ama hâkim olması demektir.³³ Toplumsal ya da ama egemen olan yasalar, ise eriat olarak adlandırılır. Bu yasalar, aklın yürütme yoluyla bulunamaz.³⁴ Bundan dolayı, eriat, toplumsal kurumlara ve düzenlere üstündür. Ona göre eriat, ahlaki ve toplumsal birtakım doğal gerçeklerin tümüdür. eriat, egemenlik ise doğal ve insan doğasına uygun olan ancak insanlar, istek ve iradelerine bağlı olmayan ve de imyen ahlaki ve toplumsal kanunlar, egemenlik idir. eriat kanunlarıyla doğa kanunları arasında da benzerlik kurmuştur. Doğaya kanunları oldu gibi eriat kanunları, önünde de tüm insanlar eşittir. Her insan bu yasalardan ayrı, özgürlük içinde yararlanır.³⁵ slamlar, eriat, egemenlik ini kurarak insanlık için gerçek eşitlik ve özgürlükün ilkelerini belirlemiştir.³⁶ Buna rağmen baz, Müslüman aydınları, eriat, egemenlik i yerine, milli iradenin egemenlik ini tercih etmelerini yanlış bulmuştur. Çünkü ona göre milli iradenin egemenlik inin temelinde güç bulunmaktadır. Böyle bir egemenlik anlayışının geçerli olduğu toplumlarda kinler artmakta, milli birlik parçalanmakta, devamlı bir iktidar kavgası yaşanmaktadır.³⁷

Bu gerekçelerle Said Halim, milli egemenlik e karşı, ç,km, onun yerine eriat, egemenlik ini savunmuştur. Bununla birlikte, milli iradeyi tümüyle reddetmemiştir. Bir başka ifadeyle Said Halim, milli iradeye belli bir saygı gösterilmesi gerektiğini iddia etmiş fakat bu saygı, ne kadar büyük olursa olsun unutulmaması, gereken hususlar oldu una dikkat çekmiştir. Ona göre, dünyada olan her şey doğaya yasalar,na, maddi ve toplumsal yaşamın gerçeklerine bağlıdır. Her alanda, insan iradesi, onlara ait yasalarca yönlendirilmektedir. Bunun sonucu olarak da akla ve hikmete uygun olan, insan iradesini bu yasalar, gereklerine uydurmaktadır.³⁸ Bu anlayışa bağlı olarak da bir slamlar devletinde milli irade, ikinci derecede bir yere sahip olacak ve eriat, egemenlik i ilkesi kendisini kabul ettirecektir.³⁹ Sosyolojik bir çözümleme yaparak, milli iradeyi temsil edenlerin, toplumu göz ardı ederek kararlar almamaları, düzenlemeler yapmamaları, gerektiğine dikkat çekmekte ve böylece milli iradeyi, toplumun değerleriyle sınırlanmaktadır.

Eyhun'a göre Said Halim'in milli egemenlik e karşı, olması, nedeni, slamlar, anlayışıyla uyumlu olarak, eriat, içerisindeki ahlaki ve toplumsal ilkelerin modern ulus devlette önemsiz hale getirilmesi ihtimaliydi.⁴⁰ Ona göre, baz, Müslümanlar, milli egemenlik i tercih etmesi, Batı, gücünden büyülenmelerinden ve maddeciliklerinden kaynaklanmaktaydı. Ancak milli iradenin egemenlik i ilkesi, onun anlayışına göre, bir moda akımdır ve sonuçta her moda gibi yok olmaya mahkumdur. Bunu da Batı, egemenlik in süreç içerisindeki el değirmeni üzerinden açıklama çalmıştır. Batı, s,ras,yla, kilisenin, kralın egemenlik i söz konusuydu. Günümüzde ise milli egemenlik ilkesi geçerlidir.⁴¹

Milli irade/genel irade konusunda bir slamlar, dü üdür olarak Said Halim, milli iradeyi tasvip etmezken, Türkiye'de s hatta muhafazakâr siyasetçilerin milli iradeye vurgusu bilinmektedir. Ona göre milli irade çok unlu u temsil etmediğinden yapaydır. Yapay olmadıkça, nadir de olsa çok unlu u temsil ettiği varsayılabilir, haklı ve doğru oldu u kabul edilemez. Çünkü bu ilkeye göre çok unlu un karar, kanundur ve çok unluk gücünü yalnızca sayı, çoklu undan almaktadır.⁴² Oysa ona göre hak, sayı, çoklu una dayandırılamaz.

Eyhun'a göre onun kayıtsız ve koşulsuz milli egemenlik ilkesini reddetmesi, 23 Nisan 1920'de Ankara'da açıklanan Türkiye Büyük Millet Meclisinin egemenlik in kayıtsız artsız millete ait oldu unu açıklayan milliyetçi siyasetçilere bir cevap niteliğindedir.⁴³ Aşağıda açıklanan gibi, slamlar, anlayışıyla uyumlu bir biçimde, devlet ekli olarak cumhuriyeti gerekli görmüş ancak yine ayrı anlayışın bir gereği olarak, egemenlik in millete ait olması,na karşı, ç,km, tır.

Yukarıda yer verilen açıklamalardan da anlaşılacağı gibi Said Halim, milli egemenlik anlayışına karşı, slamların kutsal yasalar/eriat ilkelerine dayanan toplumsal/siyasi bir düzen önermemiştir. Ona göre bu, mükemmel ve ideal bir düzendir. Çünkü slamlar ilkelerine dayanan bu düzen, tüm sınıflar çatımların ve toplumsal eşitsizlikleri ortadan kaldıracak, insanlık, n tanıklı oldu u en gerçek dayanılmaz, yaratacaktır. Said Halim'e göre, bunun sınırlı, yönetim eklinin eriat ilkeleri üzerine kurulmuş olmasıdır. Bu ilkeler sayesinde yönetim, sarsılmaz bir me ruiyete ve mutlak

³¹ KARA, Smail: slamların Siyasi Görüşleri, z Yayınları, İstanbul 1994, s. 106.

³² KOÇAK, Mustafa: Devlet ve Egemenlik, Seçkin Yayınları, Ankara 2006, s. 64 vd.; EREN, s. 208.

³³ SA D HAL M PA A, s. 231.

³⁴ SA D HAL M PA A, s. 240-241.

³⁵ SA D HAL M PA A, s. 229.

³⁶ SA D HAL M PA A, s. 229.

³⁷ SA D HAL M PA A, s. 237-238.

³⁸ SA D HAL M PA A, s. 241.

³⁹ SA D HAL M PA A, s. 241.

⁴⁰ EYHUN, s. 74.

⁴¹ KOÇAK, s. 56 vd.

⁴² SA D HAL M PA A, s. 240.

⁴³ EYHUN, s. 74.

bir dokunulmazl, a sahip olmu tur. Bu sayede dünyan,n de i ik yerlerinde ya ayan çe itli ,rkllara mensup dört yüz milyonluk bir Müslüman toplulu u, büyük bir slam dünyas, ekinde birle mi tir.⁴⁴ Bu iddial, ifadelerine ra men dört yüz milyon Müslüman, içine alan co rafyada eriat,n ne düzeyde uyguland, ,na hiç de inmemi tir. Yine, Müslüman toplumlar,n iktisadi, toplumsal durumlar,na yer vermeme ancak Müslümanlar aras,ndaki dayan, man,n, en az,ndan o gün için, farkl, ,rkllardan, farkl, dillerden gelen, farkl, iklimlerde ve birbirlerinden uzak topraklarda ya ayan dört yüz milyon Müslüman, bir aile içerisinde birle tirdi ini ileri sürmü tür.

Bu sat,rılar, daha çok, kendi kafas,nda kurgulad, , bir slam dünyas,n, yans,t,r gibidir. Dolay,s,yla bu ifadelerinin gerçekleri yans,tt, ,n, söylemek mümkün de ildir. Bilindi i gibi Osmanl,, 17. yüzy,l,n sonlar,ndan itibaren Bat, kar ,s,nda gerilemeye ba lam, , slam co rafyas,ndaki egemenli i zay,flam, ve süreç içerisinde Müslümanlar,n ya ad, , baz, topraklar, kaybetmi tir. Kaybedilen topraklar,n bir k,sm, Bat,l, büyük güçlerin egemenli i alt,na girmi ; Osmanl, egemenli inde olmayan baz, slam co rafyas, ise Bat,l,lar taraf,ndan sömürge haline getirilmi tir. Said Halim, yukar,da yer verilen sat,rılar, kaleme al,rken, sanayile en, zenginle en Bat, kar ,s,nda slam dünyas,n,n görece fakir ve geri kald, ,n, unutmü gibidir.

O, milli egemenli i, eriat çerçevesinde tutarak kabul etmi tir. Onun bu egemenlik anlay, ,, *providansiyel* ilahi hukuk ö retisini ça r, t,rılmaktad,r. Bu ö retiyeye göre, iktidar kayna , itibariyle ilahidir. Ancak iktidar, kullanan kral do rudan tanr, taraf,ndan seçilmeme tir. Tanr,, tabii ve insani olaylar,, yüce iradesiyle yönlendirir. Bir ba ka ifadeyle yöneticiler tanr,n,n görünmez yönlendirmesiyle insanlar taraf,ndan veya be eri olaylar sonucunda seçilirler.⁴⁵ St. Thomas d'Àquino'n ifadeleriyle bütün iktidarlar, tanr,dan halk arac,l, ,yla gelir.⁴⁶ Bu görü ün bir seçkinin üstlendi i az,nl,k iktidarlar,n, oldu u kadar; halk,n ço unlu u taraf,ndan kullan,lan ço unluk iktidarlar,n, hakl, gösterdi i de ileri sürülmü tür.⁴⁷

Said Halim, do al hukukçular,n ve baz, sözle me kuramc,lar,n,n kabul etti i do al haklar anlay, ,n, da kabul etmemi tir. Bir ba ka ifadeyle Said Halim, insan,n kimi tabii haklara sahip olarak do du u ancak çevrenin insan, bu haklar,n kimisinden, özellikle de özgür olma hakk,ndan, yoksun b,rakt, , iddias,n, reddetmi tir.⁴⁸ Bu tür dü ünceleri ileri sürmenin serbest dü ünce ve özgürlük taraftarl, , oldu u dü üncesini de reddetmi tir. Bu dü ünceleri ileri sürenleri de serbest dü ünce ve özgürlük taraftar, olarak kabul etmemi tir. Çünkü ona göre insan, do u tan herhangi bir hakka sahip de ildir. Do u tan herhangi bir hakka sahip olmayan insan, yetenek bak,m,ndan da çok s,n,rl, yeteneklere sahiptir. Bunlar,n ba ta geleni, çevresine uyum sa layabilme yetene idir.⁴⁹ Bu ifadeler, Hobbes'ün dü üncelerini hat,rlatılmaktad,r. Hobbes, ki inin devlete kar , ileri sürebilece i do al, devredilmez ve dokunulmaz haklar, oldu u anlay, ,n, kabul etmemi tir.⁵⁰ Çünkü herkesin herkesle sava durumunda oldu u bir ortamda, benimki, seninki ekinde bir ayr,m da söz konusu de ildir. Her ey herkesindir.⁵¹

III. ÖNGÖRDÜ Ü HÜKÜMET S STEM

Said Halim'ın geli tirdi i hükümet sistemi, kendi slam anlay, ,n, yans,tmaktad,r. Bu sistemde, temel görevi yürütmeyi denetlemek olan millet meclisi, uzmanlardan olu acak ve görevi yasa yapmak olan yasama kurulu (te rî), halk taraf,ndan seçilecek ve yürütme ad,na tüm yetkileri elinde bulunduracak devlet ba kan, ve devlet ba kan, taraf,ndan atanacak ve bir anlamda ba kanl,k sistemindeki sekreterlere benzeyen icra kuvveti ve tüm monar ilerde yer alan Ayan Meclisi bulunacaktır.

slam milletleri toplumsal yap, bak,m,ndan birbirine çok benzese de hiçbir di eriyle ayn, olmad, ,ndan Said Halim, geli tirdi i hükümet sisteminin tüm slam toplumlar,na uymayaca ,n, belirtmi tir.⁵²

A. Millet Meclisi

Said Halim'e göre slam'da siyasi sistem, milletin temsili esas,na dayanacaktır. Fakat slam toplumunda Bat,n,n tersine, toplumsal s,n,flar olmad, ,ndan, slam'da milleti temsil usulü Bat,dakinden tümüyle farkl, olacaktır. Onun slam toplumlar,ndaki s,n,f mücadelesinin zay,f oldu u hatta hiç olmad, , yönündeki görü leri, kendi anlay, , anlamda eriatta mündemiç toplumsal e itlik ve adalet ilkelerine dayan,yordu.⁵³ Ancak tarihe bak,ld, ,nda, tarihin her döneminde, her toplumda çe itli toplum kesimlerinin ve/veya s,n,flar,n var oldu u, bu s,n,flar aras,nda da çe itli çat, malar,n hatta sava lar,n ya and, , bilinen bir gerçektir. Bu olgu, slam ve Osmanl, tarihi için de geçerlidir. Gerçekten onun slam toplumlar,ndaki s,n,f mücadelesine ili kin olarak ileri sürdü ü dü ünceler, slam tarihinin

⁴⁴ SA D HAL M PA A, s. 242; EYHUN, s. 75.

⁴⁵ KAPAN , Münci: Kamu Hürriyetleri, Yetkin Yay,nlar,, Ankara 1993, s. 24; EREN, Abdurrahman Anayasa Hukuku Ders Notlar,, stanbul 2016, s. 201-211.

⁴⁶ KAPAN , s. 24.

⁴⁷ TEZ Ç, Erdo an: Anayasa Hukuku, Beta Bas,m, stanbul 2012, s. 105-106.

⁴⁸ Do al haklar konusunda bkz. UYGUN, Oktay: Hukuk Teorileri, Oniki Levha Yay,nlar,, stanbul 2017, s. 11 vd.

⁴⁹ SA D HAL M PA A, s. 238.

⁵⁰ UYGUN, s. 58; HOBBS, Thomas: Leviathan, Lim, Semih (çev.), Yap, Kredi Yay,nlar,, stanbul 1993, s. 106.

⁵¹ GÖZE, Ayferi: Siyasal Dü ünceler ve Yönetimler, Beta Bas,m, stanbul 2007, s. 137.

⁵² SA D HAL M PA A, s. 285-286.

⁵³ EYHUN, s. 206.

gerçekleriyle örtü memektedir. slam tarihine bak,ld, ,nda, siyaset ve iktidar konusu, Hz. Muhammet'in vefat,yla birlikte Müslümanlar,n gündeminin ilk maddelerinden birini olu turmu tur. Kurey aristokrasisi, kabilecilik törelerinden ve Ensarın içyap,s,ndan kaynaklanan zaaf, kullanarak siyasi iktidar, ele geçirmi ve uzun bir süre iktidarda kalm, t,r. Siyasi iktidar mücadeleleri, Müslümanlar,n (ümmetin) birli inin ve bütünlü ünün parçalanmas,nda en büyük etmenlerden biri olmu tur. Bu mücadeleler o kadar sert olmu tur ki ilk dört halifeden üçü öldürülmü tür. Müslümanlar, teokratik ve demokratik yakla ,mlara ko ut olarak, seçim taraftarlar,, nas taraftarlar,, birle tiriciler gibi gruplara ayr,lm, lard,r. ia, Ehli Sünnet gibi siyasi-dini topluluklar ortaya ç,km, t,r. Bunun sonucunda, hiziple meler, farklı, hilafet-imamet anlay, lar, ve itikadi mezhepler do mu tur.⁵⁴

Osmanl, tarihine bak,ld, ,nda da, yeniçerilerden, esnaftan, saray entrikalar,ndan kaynaklanan isyanlar söz konusu olmu tur.⁵⁵ Hatta ba ta Celali syanlar, olmak üzere, halk isyanlar, da görülmü tür.⁵⁶ Osmanl,da sanayi geli medi i için Bat, düzeyinde i çi s,n,f,n,n da, s,n,f bilincinin de geli medi i bilinen bir gerçektir. Dolay,s,yla toplumsal s,n,flar aras,ndaki çat, ma ve mücadele de Bat,daki kadar sert ve y,k,c, olmam, t,r. Buna ra men 19. yüzy,l,n sonunda, 20. yüzy,l,n ba lar,nda Osmanl,da grevlere varan i çi hareketleri görülmü tür.⁵⁷ Bütün bu gerçeklere ra men Said Halim, slam toplumlar,nda farklı, ç,kar gruplar,n,n, siyasi çat, malar,n olmad, ,n,, Müslüman toplumlar,n millet meclisinde, komünist ve sosyalist ki iler bulunmayaca , gibi cumhuriyet ve saltanat taraftarlar, da bulunmayaca ,n, ileri sürmü tür.

Yukar,da aç,kland, , gibi, Osmanl,da sanayi geli medi i için güçlü bir i çi s,n,f,n,n olmad, , do rudur. Ancak güçlü bir i çi s,n,f,n,n olmamas,, toplumun tümüyle türde oldu u anlam,na gelmemektedir. Pek tabii Osmanl,da da tüm ülkelerde oldu u gibi köylü, kentli, zengin, fakir çe itli toplumsal kategoriler bulunmaktayd,. Her kesimin temsilcileri, kanun yap,l,rken do al olarak mensubu bulundu u kesimin ç,karlar,n, daha fazla gözetecekti. Dolay,s,yla iddia etti inin tersine, Osmanl,da da kanun yapman,n Bat,da oldu u gibi siyasi ve s,n,fsal yönleri bulunmaktayd,.

Onun dü ünncesinin temel belirleyicilerinden biri, Do u, Bat, ayr,m, hatta kar ,tl, ,d,r. Bu ayr,m,, kar ,tl, , her alanda yapt, , gibi siyaset alan,nda da yapm, t,r. Onun do ru bir biçimde tespit etti i gibi, Bat, siyasi sistemi, çe itli s,n,flar aras,ndaki çat, ma ve çeki melerden do mu tur. Asl,nda bu çat, ma olgusu, Platon'dan beri Bat,l, dü ünürlerce dile getirilmi tir. Eski Yunan'da, Roma'da, feodal toplumda, Machiavelli ile ba layan modern siyaset ve devlet kuram,nda, Bodin'in egemene neredeyse s,n,rs,z bir yetki tan,mas,nda, Hobbes ve Locke'da da bu çat, malar, aç,k bir biçimde görmek mümkündür. Bu dü ünürler, çe itli s,n,flar, ve bunlar aras,ndaki çat, malar, bir olgu olarak ortaya koymu ve kabul etmi lerdir. Kuramlar, da büyük ölçüde bu çat, malar,n nas,l uzla t,r,laca ,na ili kindir. Günümüzde de demokrasi, çe itli s,n,flar,, toplum kesimlerini temsil eden partilerin yar, t, , bir düzenin ad,d,r. Bu olguyu kabul eden 1982 Anayasas,na göre siyasi partiler, demokratik siyasi hayat,n vazgeçilmez unsurlar,d,r (m. 68/2). Avrupa nsan Haklar, Mahkemesi siyasi partilerin demokrasinin i leyi inde temel kurumlardan biri oldu una dikkat çekmi tir.⁵⁸

slam toplumunu temsil edecek meclis, milletin seçkinlerinden olu acakt,r. Fakat seçkinlikten kast,n,n aristokratik bir seçkinlik mi, e itim yoluyla kazan,lm, bir seçkinlik mi oldu u konusunda bir bilgi vermeme tir. Ancak Said Halim, Osmanl,da aristokratik bir s,n,f,n varl, ,n, kabul etmedi inden seçkinden kast,n,n e itim ve benzeri yollarla temayüz etmi (öne ç,km,) ki iler oldu u dü ünülebilir. Bu mecliste, (s,n,flar, reddetse de) milletin tüm s,n,flar,n, birbirine ba layan, birlik ve bütünlü e yak, an bir sakinlik ve siyasi uyum olacakt,r. Söz konusu meclis, toplumda var oldu unu kabul etti i dayan, may, siyasi alanda uygulayacakt,r.⁵⁹

Said Halim'e göre, bu mecliste yer alanlar,n ortak amaçlar,, eriat,n isabetli ve yüce emirlerini en mükemmel biçimde uygulamakt,r. O kadar uyumlu bir meclis öngörmü tür ki öMeclis üyelerinin aralar,nda anla mazl,k ç,kacak olursa, bu da ancak ortak gayelerine daha fazla hizmet etmek ve hedefe varabilmek için seçilmesi gereken en uygun yolun seçimi meselesinde ç,kabilecektir.⁶⁰ İlk dört halife döneminde bile sa lanamayan bir birli i ve düzeni, kurgulad, , meclis için varsaym, t,r.

Bu meclisin görevi, hükümeti denetlemekten ibarettir. Bu denetimin amac, da topluma akl, ba ,nda, namuslu bir yönetim sa lamakt,r. Böyle bir yönetimin sa lanmas, da adaleti egemen k,lacakt,r. Adil bir yönetim ise milletin ilerlemesine yard,mc, olacakt,r. Bat, meclislerinde oldu u gibi bu meclisin kanun yapma yetkisi bulunmayacakt,r. Bu ülkelerde meclislere kanun yapma yetkisinin verilmesinin nedeni, bu ülkelerin özel toplumsal ve tarihsel ko ullar,ndan kaynaklanm, t,r.⁶¹ Orada, toplumun devaml, olarak istedi i toplumsal de i iklikleri kolayla t,r,mak için bu istekleri gerçekle tirecek kanunlar ç,kar,lm,as,, meclisler için uygun ve yerinde bir hedefken bu nedenler slam

⁵⁴ H ZMETL , Sabri: öGenel Olarak Ra id Halifeler Dönemi Olaylar,: Sonuçlar, ve Etkileriö, Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi, C. 39, S. 1, 1999, s. 50-54.

⁵⁵ MARD N, erif: Türk Modernleşmesi, Türköne, Mümtaz'er /Önder, Tuncay (der.), İletim Yay,nlar,, İstanbul 1994, s. 109.

⁵⁶ KOÇ, Yunus: öOsmanl,da Toplumsal Dinamizmden Celali syanlar,na Giden Yol ya da ki Belgeye Tek Yorumö, Bilig, Güz/2005, S. 35: 229-245; AKDA , Mustafa: Türk Halk,n,n Dirlik ve Düzenlik Kavgas,: Celali syanlar,, Ankara: Bilgi Yay,nevi 1975, s. 355 vd.

⁵⁷ YILDIRIM, Kadir: öOsmanl, Çal, ma Hayat,nda İçi Örgütlenmesi ve İçi Hareketlerinin Gelişimi (1870-1922)ö, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çal, ma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Anabilim Dal,, Yay,mlanmam, Doktora Tezi, İstanbul 2011, s. 268-442.

⁵⁸ 30 Ocak 1998 tarihli Türkiye Birle ik Komünist Partisi-Türkiye karar, 1998-I, § 25, 45

⁵⁹ SA D HAL M PA A, s. 272-273.

⁶⁰ SA D HAL M PA A, s. 273.

⁶¹ SA D HAL M PA A, s. 274.

toplumlar, için söz konusu de ildir. Çünkü slamda istenen hedef, var olan, de i tirmek de il, daha güzelle tirmek, mükemmelle tirmek ve sa lamla t,rnak suretiyle muhafaza etmektir. Bu yakla ,m,yla reformist de il muhafazakâr bir dü ünür görüntüsü ortaya koymaktad,r. Dolay,s,yla yukar,da da yer verildi i gibi, onun bu konudaki yakla ,m,n,n Karl Mannheim'ın kavramla t,rmas,yla ideolojik oldu u söylenebilir.⁶²

B. Yasama Organ, (Te rî)

Said Halim'e göre halk,n temsilcilerinden olu an meclislerde yasama yetkisi, kuramsal olarak halka ait olsa da, esas olarak ço unlu a, ço unlukta olan partiye aittir. Ço unlukta olan partiye kendi siyasi görü leri do rultusunda yasalar yapmak suretiyle kendi ç,karlar,n, gözetecek ve adaleti dikkate almayacakt,r. Bundan dolayı, böyle bir düzen tercihe ayan de ildir. Çünkü öBöyle bir rejimde kanun, keyfi olarak iddetlenip hafifleyen zorbal, ,n me ru bir aletiö⁶³ haline gelecektir. Bu durumda ç,kar,lan yasalar, siyasi amaçlara hizmet eder ve ki isel ç,karlar, tatmin etmeyi hedefler. Böyle olunca da çok daha önemli ve yüksek olan kamu yarar,n, gerekti i kadar dikkate almaz. deal bir yakla ,mla, kanun yapman,n gücüne dikkat çekerek bu güce sahip olan grubun siyasi rekabet ve ihtirasa kap,laca ,n,, bu güdülerle yap,lan kanunlar,n itidal ve hikmetten uzakla aca ,n, ileri sürmü ve böyle haz,rılan kanunlara halk,n sayg, ve güveninin de tam olmayaca ,n, belirtmi tir.⁶⁴

Bat,da kanunlar,n halk taraf,ndan seçilen meclislerce yap,ld, ,n,n fark,nda olan Said Halim, yukar,da yer verilen dü üncelerine ek olarak, slam devletinde kanun yapma yetkisinin âlimlere verilmesini istemi tir. Bunun nedenini, kanun yapman,n slamda ve Bat,da farklı anlamlar ta ,d, ,n, ileri sürerek me rula t,rmaya çal, m, t,r. Ona göre, öBat, toplumunda kanun koyma vazifesi, sosyal olmaktan çok siyasidir. slam toplumunda ise bu vazife tamam,yla sosyaldır ve çok mühimdir. Böyle olunca da yasama hakk,n,n, kanun yapmay, bilenlere yani erbab,na ait olmas, tabii say,lmal,d,r. Çünkü kanun yapmak bir ço unluk veya az,nl,k i i de il, sadece salahiyet meselesidir.ö⁶⁵

Yukar,daki sat,rlardan anla ,ld, , gibi, günümüzde hatta kendisinin ya ad, , dönemde, kanun yapmak, egemenli in en önemli göstergesi kabul edilirken, Said Halim, milli egemenli i kabul etmedi inden, kuram,yla uyumlu bir biçimde, kanun yapma yetkisinin millet meclisine verilmesine kar , ç,km, t,r. Bu noktada Bat,da kanun yapman,n toplumsal olmaktan çok siyasi oldu unu, slam toplumlar,ndaysa tamamen toplumsal oldu unu ileri sürmü tür. Bu ifadesi aç,k olmasa da, Bat,da kanun yap,l,rken siyasal/s,n,fsal tercihlerin söz konusu oldu unu dile getirmek istedi i dü ünülebilir.

Said Halim, kanun yapma yetkisinin erdemleriyle, deneyimleriyle, ilimleriyle, milletin sayg, ve güvenini kazanm, slam âlimlerine verilmesini istemi tir. Uzmanlardan olu acak bu heyet de millet meclisi gibi ba ,ms,z olacak ve eriat,n mutlak egemenli ini güçlendirmek ve sürekli k,lmak için çal, acakt,r.⁶⁶

Berkes'e göre, Said Halim'ın kanun yapma yetkisinin meclise verilmesine kar , ç,kmas,n,n temel nedeni, en üstün iktidar,n yani egemenli in tanr,ya ait olmas,yla ilgilidir. Bir ba ka ifadeyle, Said Halim de dâhil slamc,lar, kanun yapma yetkisinin halk,n temsilcilerinden olu an meclise verilmesine, eriat'a ayk,r, oldu u gerekçesiyle kar , ç,km, lard,r. slami kullan,mda Allah'ın kanunu anlam,na gelen eriat sözcü ü, Arapça ö erö kökünden türemi tir. Dolay,s,yla öte riö yani ö erö yapmak ancak tanr,ya ait bir yetki olabilirdi.⁶⁷ Bu anlay, ,n do al bir sonucu olarak, yaln,zca tanr, kanun koyabilir ve siyasi iktidara me ruluk kazand,rabilir. Geleneksel slam anlay, ,nda devlet, hukukun kayna , yarat,c,s, de ildir. Tersine, devleti hukuk yarat,r ve varl, ,n, sürdürmesine izin ve imkân tan,r. Bu hukuk, tanr,dan kaynaklan,r ve yorumlanmas, bu konuda gerekli ve yeterli e itimi alm, ki ilere aittir.⁶⁸ Bir ba ka ifadeyle slam hukukunda hüküm kayna , vahye dayal, oldu undan, hukuk kural,n,n yarg,/hüküm içeren boyutu, çe itli kaynaklar vas,tas,yla ilahi iradeye ba land, ,ndan ilahidir. slam hukukunun esas kaynaklar, olan Kur'an ve sünnet (naslar) geli yerleri bak,m,ndan ilahi olsa da, bunlar,n insan akl,yla anla ,l,p yorumlanmas, be eri bir faaliyettir. Dolay,s,yla slam hukuku, kayna , bak,m,ndan ilahidir fakat yasama faaliyeti insanlar taraf,ndan gerçeikle tirilmektedir.⁶⁹

Ba ta, ilk dört halife olmak üzere, slam tarihinin neredeyse tüm dönemlerinde ilmi yeterlili e sahip olan halifeler, devlet ba kan, olmalar,n,n yan,nda hukukçu kimlikleriyle de kanun yapmada etkili olmu lard,r.⁷⁰

slam hukukunda, yasa yapmada uran,n da etkili oldu u görülmü tür. Ancak uran,n faaliyet gösterebilece i yasama alan, da halifelerde oldu u gibi, naslarla s,n,r,l,d,r. Buna ba l, olarak da ura heyetinin (meclisinin) bir yasama

⁶² MANNHEIM, s. 190-192.

⁶³ SA D HAL M PA A, s. 268.

⁶⁴ SA D HAL M PA A, s. 268-269.

⁶⁵ SA D HAL M PA A, s. 274-275.

⁶⁶ SA D HAL M PA A, s. 276.

⁶⁷ BERKES, s. 423. BERKES, bu iddias,n, Beyanü'd-Hak dergisinde yer alan u ifadelerine dayand,rm, t,r: öParlamento için te ri sözcü ünün kullan,lmas,n,n dine ne kadar sayg,s,zl,k oldu unu gösteriyordu. Tanr,ya ait olan bir hakk, onun kullar,na tan,mak gibi bir ey, Avrupal, kâfirlerin bile akl,na gelmi bir ey de ildi.ö Mustafa Sabri, Beyanü'd-Hak, S. 22, aktaran BERKES, s. 423.

⁶⁸ LEWIS, Bernard: slam'ın Siyasal Söylemi, Oskay, Ünsal (çev.), Cep Kitaplar,, stanbul 1993, s. 41; KOÇAK, s. 154.

EYHUN, s. 192.

⁶⁹ VURAL, s. 197.

⁷⁰ VURAL, s. 192.

etkinli inde bulunmas,, Kur'an ve sünnette hüküm bulunmayan durumlarda ve yeni ortaya ç,kan meseleler hakk,nda, bir uzla ma ve ittifak, ifade eder. Do al olarak bu faaliyet, slam hukukunun genel ilkeleri do rultusunda olacakt,r.⁷¹

slam hukukunun olu umuna katk,da bulunan slam âlimlerinin (fukaha), ura arac,l, ,yla da kanun yapmaya do rudan katk, sa lad,klar, söylenebilir. Bu katk,, geçmi te oldu u gibi, slam âlimlerinin ura meclisinde yer alarak do rudan yasa yapma etkinli ine kat,lmas, ekinde olabilece i gibi, günümüzdeki yasama meclislerinde yer alan uzmanl,k komisyonlar,na benzeyen kurullarda görev alarak yasalar,n haz,rflanmas,nda etkin olmalar, ekinde de olabilmekteydi. Örne in Kanuni zaman,nda divan üyesi yap,lan ve protokolde sadrazama e it kabul edilen eyhülislam, slam hukukunun uygulanmas,ndan sorumlu en yüksek ki iydi. eyhülislam, divanda al,nan kararlar,n slam dinine uygun olup olmad, , konusunda fetva vermekteydi. Buradan da anla ,ld, , gibi, içtihat vas,tas,yla hukukun olu umuna katk, sa layan f,k,h âlimleri, eyhülislam örne inde oldu u gibi, Osmanl,da, ura arac,l, ,yla da kanun yap,lmas,na do rudan kat,lılmaktayd,.⁷² Osmanl,n,n klasik döneminde f,k,h âlimleri, içtihat yoluyla da hukukun olu mas,na ve geli mesine katk, sa lam, t,r.⁷³ Yine bu dönemde, eri yasamaya ek olarak kanun ya da imparatorluk kararnameleri haz,rlyay,p yürürlü e koyan hukuk uzman, s,fat,yla ni anc,lar da bulunmaktayd,.⁷⁴

Daha sonra, 24 Mart 1838'de, kinci Mahmut taraf,ndan yeni bir yasama meclisi olan Meclis-i Vâlâ-y, Ahkâm-, Adliyye kurulmu tur.⁷⁵ Bu giri imin arkas,ndaki ana neden, geleneksel Osmanl, ura meclisinin büyüyen bürokrasinin ihtiyaçlar,na cevap verememesiydi. Bu ihtiyaç, kar ,lamak için yeni meclis, yeni kanunlar ve düzenlemeler yapacakt,. 1854'te yeni bir yasama meclisi olan Meclis-i Âlî-i Tanzimat kurulmu tur. Bu meclisin kurulmas,n,n nedeni, Meclis-i Vâlâ'n,n i yükünü hafifletmekti. Yeni meclis, Meclis-i Vâlâ-y, Ahkâm-, Adliyyenin aksine yaln,zca hükümetin gönderdi i hususlar, de il ayn, zamanda meclis üyelerinin istedi i her konuyu görü e bilme yetkisine sahipti. Bab,ali'nin (idarenin) eylemlerini, i lemlerini denetlemek de Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın üstlendi i görevler aras,ndayd,. Bu organlar,n kurulmas, ve kulland,klar, yetkiler, Osmanl,da temsili yönetimin kurulmas, yolunda at,lm, önemli ad,mlardan biriydi.⁷⁶

Berkes'e göre, 31 Mart Vakas,, kanun yapma yetkisinin ulemaya verilmesi yönündeki giri imlere bir darbe vurma olsa da meclisin kanun yapmas,na kar , olan dü ünçe son bulmam, t,r. Örne in eyhülislam, kabinenin ve meclisin haberi olmaks,z,n kendi iradesiyle Mecelle Komisyonu gibi önemli bir komisyonu kurmu tu. Hatta medeni hukuk konular, da dâhil olmak üzere kararlar alarak bunlar, kabineye ve meclise sunmadan do rudan halife s,fat,yla padi ah,n onay,na sunmu tur. Padi ah,n siyasi gücünün k,s,tlanmas, dü ünülerken slamc,lar bu dü üncenin tersine, padi ah,n halife olmas,ndan dolayı, kanun yapma konu andaki yetkisinin art,r,lmas,n, ve yasalar,n meclis taraf,ndan de il, eriat, zamana göre uygulama yetkisini elinde tuttu unu kabul ettikleri slam âlimleri taraf,ndan yap,lmas,n, istemi lerd.⁷⁷

Said Halim'ın meclisin kanun yapmas,na kar , ç,kmas,n,n bir ba ka nedeni, Osmanl, gibi çe itli dinlere mensup insanlar, içinde bar,nd,ran bir imparatorlu un meclisinde yaln,zca slam dininin temsilcileri de il, ba ta H,ristiyan ve Musevi olmak üzere çe itli dinlerin temsilcileri de bulunmas,yd,. Dolay,s,yla bu yap,daki bir meclisin kanun yapma yetkisinin olmas, dü ünülemezdi.⁷⁸

Said Halim'ın önerdi i yasama/te ri meclisinin, yukar,da an,lan (Meclis-i Vâlâ-y, Ahkâm-, Adliyye, Meclis-i Âlî-i Tanzimat) meclislere benzedi i söylenebilir. Çünkü bu meclisler, parlamentolar gibi seçilmi ki ilerden de il, uzmanlardan olu maktayd,. Fakat yasama meclisinin nas,l ve kim/kimler taraf,ndan seçilece ini aç,klamam, t,r. Ayr,ca bu kurulun yasama i lerini nas,l yapaca ,na; bir kanuna ihtiyaç oldu unun kim veya hangi kurum taraf,ndan ortaya konulaca ,na da yer vermemi tir. Bu konuda da yukar,da yer verilen meclislerin çal, ma usullerinden yararland, , dü ünülebilir.

Yasama meclisinin konumuna ve i levine ili kin dü üncelerinin günümüz demokrasi kuram,nda geçerli olan öço unluk yönetirö ilkesine ayk,r, oldu u aç,kt,r. Bir ba ka ifadeyle günümüz demokrasilerinde, kamu siyasetine ili kin önemli sorunlar hakk,ndaki temel kararlar,n do rudan veya dolayl, olarak halk taraf,ndan al,nd, , bilinen bir gerçektir.⁷⁹ Kanun yapmak, kamu siyasetine ili kin en önemli konulardan biri oldu undan bu yetkinin halk,n temsilcisi olan meclise verilmemesi, demokrasi kuram,yla uyumlu olmayan bir yakla ,md,r.

C. Devlet Ba kan, ve Yürütme Kuvveti (cra)

Osmanl,da padi ah, devlet ayg,t,n,n zirvesiydi. Padi ah için Osmanl, ülkesi, ilahi yetkiyle hüküm sürdü ü bir tür aile kurumuydu. Oysa bu, madalyonun yaln,zca bir yüzüydü. Çünkü sultan,n me ruiyeti, kendi ki ili inden de il, Osmanl, hanedan,n sembolik gücünden kaynaklanmaktayd,. Gerçekten padi ahlr, ki i olarak oldukça savunmas,zd,lar ve defalarca memnun olmayan kesimler taraf,ndan tahttan indirilmi lerd. Bununla birlikte

⁷¹ VURAL, s. 193.

⁷² VURAL, s. 193-194.

⁷³ VURAL, s. 194.

⁷⁴ EYHUN, s. 192.

⁷⁵ AKYILDIZ, Ali: öMeclis-i Vâlâ-y, Ahkâm-, Adliyyeö, Türk Diyanet Vakf, slam Ansiklopedisi, C. 28, Ankara 2003, s. 250.

⁷⁶ EYHUN, s. 193.

⁷⁷ BERKES, s. 424.

⁷⁸ BERKES, s. 423.

⁷⁹ ERDO AN, Mustafa: Anayasal Demokrasi, Siyasal Kitabevi, Ankara 2014, s. 233-234.

padi ahlar, tahttan indiren kesimler, hanedan, koruma konusunda hassast,lar.⁸⁰ Hanedan,n bu büyük me ruiyetine ra men Said Halim, 1922de Maltaada sürgüneyken kaleme ald, , ö slam Devletinin Siyasi Yap,s,ö adl, yaz,s,nda, devlet ba kan,n,n milletin oylar,yla seçilmesi gerekti ini ileri sürmü tür.⁸¹ Oysa Ercüment Kuranæ göre, 1911 y,l,nda yay,mlanan öMe rutiyetö adl, yaz,s,nda Said Halim, padi ah,n hukukundan söz etmi tir. Kuran, Said Halimön dü ünçesindeki bu köklü de i ikli in nedenini, 23 Nisan 1920de Ankaraada aç,lan Büyük Millet Meclisinin verdi i ilhama ba lam, t,r.⁸² Ancak Kuran, bu iddias,n,, Said Halimön özgül bir ifadesine dayand,rnam, t,r. Bir ba ka ifadeyle ad, geçen yaz,n,n hangi sayfas,nda Said Halimön padi ah,n hukukundan söz etti ini belirtmemi tir. öMe rutiyetö adl, yaz, incelendi inde, Kuranön u ifadeleri, padi ah,n hukuku ekinde anlam, oldu u dü ünülebilir: öOsmanl, Mebusan Meclisi, eski Hakan,n kendisinde toplam, oldu u bütün nüfuz ve iktidar, eline alm, t,. Bu yüzden yeni Hakan Be inci Mehmed Re ad, ecdad,n,n taht,na cülus etti i zaman, saltanat makam,n,, en esasl, ve en vazgeçilmez hak ve imtiyazlardan mahrum edilmü bir halde buldu.ö⁸³ Yaz,, ba l, , da dikkate al,narak bir bütün halinde okundu unda, söz konusu sat,r,lar, genel olarak padi ah,n haklar, lehine yorumlamak mümkün gözükmemektedir. Çünkü burada soyut bir monar ide, monark,n sahip oldu u haklardan veya en az,ndan Said Halimön dü ünçesindeki monar ide, padi ah,n haklar,ndan söz edilmektedir. Said Halim, ad, geçen yaz,da, yürütme gücünün bask,c, bir padi ah,n boyunduru undan kurtulup, etkisi, sayg,nl, ,, deneyimi bulunmayan ve bol keseden verilmi yetkileri, ayr,cal,klar, kötüye kullanmaya mahkûm bir meclisin boyunduru u alt,na geçti ini, bunun sonucunda da ülkede bir düzensizlik ve karma a ortaya ç,kt, ,n, ileri sürmü tür.⁸⁴ Dolay,s,yla 1909da Kanun-i Esaside yap,lan de i ikliklerle yönetemez bir hükümet sisteminin ortaya ç,kt, ,n, ileri sürmü tür. K,saca, getirilen sistemi ele tirmü ancak padi ah,n haklar,n, savunmam, t,r. Çünkü a a ,da ayr,nt,l, bir biçimde aç,kland, , gibi, kendi slamc,l,k anlay, ,na uygun olarak monar iye kar ,yd,. Ancak 1922de kaleme ald, , ö slam Devletinin Siyasi Yap,s,ö adl, yaz,da, devlet ekli olarak cumhuriyeti tercih etmesinde Kuranön ileri sürdü ü gibi Ankaraada aç,lan meclisin verdi i ilham, gözden kaç,rnamak gerekir. 1918de yay,mlanan ö slamla makö adl, yaz,s,nda devlet ekli olarak aç,kça cumhuriyeti anmam, olsa da devlet ba kanl, , makam,n,n, millet taraf,ndan verildi ini, gerekli görüldü ünde de, yetkide paralellik ilkesinin bir gere i olarak, yine millet taraf,ndan al,naca ,n, belirtmi tir.⁸⁵ Asl,nda 1922de Osmanl, monar isi zaten fiilen ortadan kalkm, gibiydi. Dolay,s,yla devlet ba kan,n,n seçimle i ba ,na gelmesini önermesinde bu olgu ilham verici, cesaretlendirici olmu tur denebilir. Hatta monar iye kar , olmakla kalmam, , yukar,da yer verildi i gibi, devlet ba kan,n,n seçimle i ba ,na gelmesi gerekti ini savunmu tur. Bunun da ötesine geçerek aç,k bir biçimde cumhuriyetten yana oldu unu ortaya koymu tur.⁸⁶

Said Halimön devlet ekli olarak cumhuriyeti tercih etmesinin nedeni, yukar,da belirtildi i gibi onun reformist bir slamc, olmas,yla aç,klanabilir. O, slam uygarl, ,n,n çökü ünün nedenini, slamön özünü olu turan ilkelerden uzakla ,lm, olmas,nda buluyordu. slam uygarl, ,n,n yeniden canlanmas, içinse dinin yabanc, ögelerden temizlenmesini savunuyordu.⁸⁷

Yabanc, ögelerden biri de, devlet ba kanl, ,n,n saltanata dönü mü olmas, olabilir. Çünkü slamön ilk döneminde devlet ba kanlar,/halifeler seçimle i ba ,na gelmi ti. Bir ba ka ifadeyle Hz. Muhammet ve ilk dört halife, monar iye yol açacak bir davran, tan uzak durmu lard,. Örne in devlet ba kan,n,n seçiminde bir dayatman,n olmamas, gerekti inin ilk örne ini Hz. Muhammet vermi tir. Halife seçme hakk,n,n halka ait oldu unu ortaya koymak için kendisinden sonra hiç kimseyi halife olarak belirlememi hatta aç,kça önermemi tir.⁸⁸

⁸⁰ MARD N, s. 112-113.

⁸¹ SA D HAL M PA A, s. 278.

⁸² KURAN, Ercüment: öTürk Dü ünçe Tarihinde Arap Kültürlü Ayd,n: Said Halim Pa aö, Türköne, Mümtazær (der.), Türkiyeönin Bat,l,la mas, ve Milli Meseleler, Türkiye Diyanet Vakf, Yay,nlar,, Ankara 1994, s. 179-180.

⁸³ SA D HAL M PA A, s. 10.

⁸⁴ SA D HAL M PA A, s. 10-11.

⁸⁵ SA D HAL M PA A, s. 195.

⁸⁶ Kemal Gözleræ göre cumhuriyet, monar i olmayan bir devlet eklidir. GÖZLER, Kemal: Anayasa Hukukuna Giri , Ekin Yay,nevi, Bursa 2017, s. 51. Mustafa Erdo anæ göre hukuk dilinde cumhuriyet, monar i olmayan rejimi ifade etmektedir. ERDO AN, s. 278. Said Halim bir yaz,s,nda öMüslümanlar,n millet meclisinde... ne cumhuriyet ve ne de saltanat taraftarlar, bulunacaktır.ö ekinde bir ifade kullanm, t,r. SA D HAL M PA A, s. 273. Buradan da aç,kça, cumhuriyeti monar inin kar ,t, olarak anlad, , ortaya ç,kmaktad,r. Frans,z kamu hukukçusu Leon Duguit (1859-1928) de cumhuriyet kavram,ndan ayn, eyi anlamaktad,r. Gerçekten Duguitöye göre cumhuriyet ile monar iyi ay,rma konusunda kullan,lan ölçüt, devlet ba kan,n,n göreve geli yöntemiyle ilgilidir. Devlet ba kan,, bu göreve veraset yoluyla geliyorsa devlet biçimi monar i; bunun d, ,nda hangi yolla gelirse gelsin cumhuriyettir. Duguitöye göre, her iki devlet biçimi de demokratik olabilece i gibi olmayabilir de.⁸⁶ GÖZLER, Kemal, öHukuk Aç,s,ndan Cumhuriyet ve Monar i Kavramlar,n,n Tan,m, Sorunuö, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, C. 54, 1999, S. 1, s. 54. Said Halim yaz,lar,nda Duguitöye do rudan veya dolayl, bir göndermede bulunmad, ,ndan cumhuriyet ve monar i kavramlar, konusunda Duguitöden etkilenip etkilenmedi ini tespit etmek mümkün de ildir. Bununla birlikte sviçreöde siyasal bilimler okudu u, Frans,zca bildi i dikkate al,nd, ,nda Duguitöden etkilenmi olma ihtimalini d, lamamak gerekmektedir. Asl,nda Duguitöden etkilenmemi olsa da cumhuriyeti, monar inin kar ,t, bir devlet biçimi olarak anlamas, a ,rt,c, olmayacaktır. Çünkü a a ,da yer verildi i gibi Osmanl, ayd,nlar,, örne in Nam,k Kemal, bu ayr,m, biliyordu.

⁸⁷ EYHUN, s. 13.

⁸⁸ AZ ML , Mehmet: öHulefa-i Ra idin Dönemi Halife Seçimleriö, Dinbilimleri Akademik Ara t,rma Dergisi, VII (2007), S. 1, s. 58.

Buna ba l, olarak da slamın ilk döneminde devlet ba kanlar,/halifeler, seçim denecek usullerle i ba ,na gelmi tir. Örne in ilk halife Hz. Ebubekir, Ehlü'l-hal ve'l-akdö⁸⁹ taraf,ndan halife olarak seçilmi tir.⁹⁰ Hz. Ebubekir kendinden sonra yerine Hz. Ömerın halife seçilmesini vasiyet etmi , bu öneri halka sunulmu ve halk taraf,ndan kabul edilmi tir. Hz. Ömer, sahabenin öyerine o lunu b,rakö önerisine, hilafetin saltanata dönü ece i endi esiyle kar , ç,km, t,r. Hz. Ömerın yerine gelecek halifeyi belirlemek için bir isti ari kurul olu turulmu ve üç gün süren isti arenin sonunda Hz. Osman, halife olarak seçilmi tir. Hz. Ali, Medine halk,n,n halife olmas, konusunda ,srar etmeleri üzerine, halife seçme i inin halka ait oldu unu belirterek kabul etmemi tir. O, halk,n a ,r, ,srar, üzerine halifeli i kabul etmek zorunda kalm, t,r. Bir ba ka ifadeyle Hz. Ali, ço unlu un biat, sonucu halife seçilmi tir.⁹¹ Saltanat (monar i), dört halifeden sonra Muaviye ile birlikte ortaya ç,km, t.,⁹²

Said Halimden yakla ,k yetmi y,l kadar önce Nam,k Kemal, ilk dört halifenin/devlet ba kan,n,n seçimle i ba ,na gelmesine dayanarak, slam devletinin ba lang,çta cumhuriyet oldu unu ifade etmi tir.⁹³ Fakat ona göre, cumhuriyet, Said Halimın tersine, Osmanl, için uygun de ildi. Onun y,k,m,na neden olurdu.⁹⁴ Büyük bir ihtimalle Nam,k Kemal, imparatorlu un o zamanki geni topraklar,n,, bu topraklar üzerinde ya ayan din, dil, ,rk ve milliyet bak,m,ndan birbirlerinden farklı topluluklar, dikkate alarak cumhuriyetin yarardan çok zarar getirece ini dü ünümü tür.⁹⁵ Nam,k Kemalın, Osmanl,n,n ihti am,n,n devam,ndan yana oldu u da dü ünüldü ünde, cumhuriyete geçi le birlikte, ba ta halifelik kurumu olmak üzere, imparatorluktaki birçok kurum ve i leyi de i ecekti. O, bunlar,n fark,ndayd., O, ayn, zamanda, Montesquieu⁹⁶ ve Rousseauın,⁹⁷ cumhuriyetin toprak bak,m,ndan küçük devletler için geçerli bir devlet ekli oldu u yönündeki dü üncelerini de biliyordu.⁹⁸

Said Halimə göre devlet ba kan,, bir seçici kurul olarak kabul edilebilecek olan öehlü'l-hal ve'l-akdö gibi toplumun önde gelenleri taraf,ndan, dar bir topluluk taraf,ndan de il halk taraf,ndan seçilecektir. Devlet ba kan,n,n seçimine o kadar büyük önem vermi tir ki, bu seçim, ona göre, halk için hak olman,n ötesinde kaç,n,lmas, mümkün olmayan bir görevdir.⁹⁹ Çünkü ona göre, bir hakka sahip olmak ancak bir görevin yerine getirilmesiyle imkân dâhilinde olabilirdi.¹⁰⁰ Günümüz hukuk anlay, ,nda da hak ile ödev, simetrik kavramlard,r. Bir ba ka ifadeyle hak kavram,n,n kar ,s,nda ödev kavram, bulunur. Bunlar bir madalyonun iki yüzü gibidir.¹⁰¹

Devlet ba kan, halk taraf,ndan seçilse de eriattan kaynaklanan bir iktidar, temsil etti inden me ruiyetini milletten de il, slami ilkelere ba l,l,ktan almaktayd., Dolay,s,yla, daha önce de aç,kland, , gibi, ona göre egemenlik nihai olarak halka ait de ildi. Bir ba ka ifadeyle milli egemenlik, Said Halim taraf,ndan eriat/din çerçevesinde tutularak kabul edilmekteydi.¹⁰²

Bu, *providansiyel* egemenlik anlay, ,nda oldu u gibi, devlet ba kan,n,n eriat,n egemenli ini, milli iradenin onay,yla temsil etti i anlam,na gelmekteydi. Bunun bir sonucu olarak da devlet ba kan,, hem eriatla hem de millete kar , ahsen sorumluydu. Devlet ba kan,n,n ba ar,s,zl, , durumunda meclis, yaln,zca ikâyetçi olmayacak ayn, zamanda onu hesaba çekecektir. Bu ikâyet üzerine eriat, kendisini dinleyerek devlet ba kan,n,n dü ürülmüne karar verebilecektir.¹⁰³

Said Halim, sorumlulu un niteli i hakk,nda aç,klama yapmam, olsa da devlet ba kan,n, sorumlu tutmas,, Osmanl, yönetim sistemi için çok önemli bir yeniliktir. Bu görü leri ileri sürdü ü tarihten önce yürürlü e geren Kanun-i Esaside, tüm monar ilerde oldu u gibi, padi ah,n mutlak sorumsuzlu u ilkesi yer alm, t,r. Kanun-i Esasinin 5. maddesine göre öZat-, Hazret-i Padi ahının nefsi hümayunu mukaddes ve gayr-i mesuldür.ö Siyasi, cezai ve hukuki aç,dan mutlak olan bu sorumsuzluk, görevle ilgili suçlarda oldu u gibi ki isel suçlarda da geçerliydi. Yine padi ah için vatana ihanet gibi bir suç da söz konusu de ildi.

Said Halimden önce Nam,k Kemal de eriat,n uygulay,c,s, oldu undan padi ah,n kendi yetki ve görevlerinden sorumlu olmas, gerekti i ileri sürmü tür. Nam,k Kemalə göre padi ah,n kendi görevlerinden, vekillerin de kendi icraatlar,ndan sorumlu olmas, hikmete ve kendi Osmanl,n,n durumuna uygun olan bir usuldü.¹⁰⁴

⁸⁹ EL-ENSAR , Abdülham,d smail: öEhlü'l-Hal ve'l-Akdö, Türk Diyanet Vakf, slam Ansiklopedisi, C. 10, Ankara 1994, s. 539-541.

⁹⁰ AKYILMAZ, Gül: öBirinci Jön Türk Hareketinin (Yeni Osmanl,lar Cemiyeti) deolojisine Bir Örnek: Nam,k Kemal ve Fikirleriö, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Dergisi, S. 2 (1999), s. 240-241.

⁹¹ AZ ML , s. 51-57.

⁹² YURDAYDIN, Hüseyin Gazi: öDevlet ve Din, Halifelik ve Laiklikö, Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi Dergi, xxvi, 1983, 176.

⁹³ NAMIK KEMAL: Usûl-, Me veret Hakk,nda Mektuplar-I, Hürriyet, 14 Eylül 1285, in Nam,k Kemal: Makalât-, Siyasiye ve Edebiye, Kul, Erdo an (haz.), Birle ik Yay,nc,l,k, stanbul 2014, s. 159; B RAND, Kâm,ran, öAyd,nlanma Devri Devlet Felsefesinin Tanzimatçta Tesirleriö, Kâm,ran Birand Kulliyat, (1-3), Akça Yay,nlar,, Ankara 1998, s. 47.

⁹⁴ B RAND, s. 47.

⁹⁵ B RAND, s. 47.

⁹⁶ ENEL, Alaeddin: Siyasal Dü ünceler Tarihi, Bilim ve Sanat Yay,nlar,, Ankara 1995, s. 354; GÖZE, s. 184.

⁹⁷ GÖZE, s. 207-208.

⁹⁸ B RAND, s. 47.

⁹⁹ SA D HAL M PA A, s. 278.

¹⁰⁰ SA D HAL M PA A, s. 238.

¹⁰¹ GÖZLER, Kemal: Anayasa Hukukunun Genel Teorisi, Ekin Kitabevi, Bursa 2011, C. II, s. 482.

¹⁰² ÖZYURT, Cevat: öSaid Halim Pa a Dü ünçesinde De i im ve Süreklilik: Muhafazakâr-Reformcu slamc,l, ,n Olu umuö, Muhafazakâr Dü ünçe, Y,l 10, S. 37, Temmuz, A ustos-Eylül 2013, s. 94-95.

¹⁰³ SA D HAL M PA A, s. 279.

¹⁰⁴ NAMIK KEMAL, öUsul-i Me veret Hakk,nda Mektuplar-Iö, s. 164.

slam toplumunda hükümetin ç,kt, , ve dayand, , yer eriat oldu undan hükümet, eriat,n uygulay,c,s, ve izleyicisinden ba ka bir ey de ildir. Buna ba l, olarak da görevi, halka mümkün olan refah ve mutlulu u sa lamakt,r. Bir hükümetin bu görevleri yerine getirebilmesi için güçlü olmas, gerekti ini vurgulam, t,r. Hükümetin güçlü olmas,n,n yolu da hükümeti güçlü k,lacac tüm yetki ve ayr,cal,klarla donat,lmas,ndan geçmekteydi. Bu yetki ve ayr,cal,klarsa yaln,z bir ki ide bulunmal,yd.,¹⁰⁵ Bütün hak ve ayr,cal,klar bir ki ide toplanmaz da bölünerek ki ilere veya çe itli kurullara verilirse, bunlar aras,nda çat, ma ç,kar. Bu ise hükümeti güçsüz ve i yapamaz duruma sokar. Bu ise toplumsal bir felakete yol açar.¹⁰⁶

Yürütmenin ba , olarak devlet ba kan,, vekil ve temsilcilerine, görevlerini yerine getirebilmeleri için gerekli olan hak ve yetkileri verir. Görevlerini onlar arac,l, ,yla yerine getirir. Ülkenin genel siyasetini düzenlemek ve yürütmek de devlet ba kan,n görevidir. Günümüz anayasalar,nda devlet ba kanlar, taraf,ndan yerine getirilen, devletin düzenli i lemesini ve devlet organlar,n,n uyumlu çal, mas,n, gözetmek görevlerini de devlet ba kan,n,n görevi olarak ifade etmi tir.¹⁰⁷

D. Yürütme Kuvveti (cra)

Said Halim, öngördü ü hükümet sisteminde, devlet ba kan,n,n yan,nda bir de icra kuvvetine yer vermi tir. cra kuvvetinin üyeleri, devlet ba kan, taraf,ndan atanacak ancak meclis taraf,ndan denetlenecektir. Meclisin icra kuvvetini denetleme yetkisi, hükümetin iyi veya kötü hareket etti ine ili kin karar verme yetkisinin millete ait bulunmas,ndan kaynaklanmaktadır. cra kuvveti de, di er kuvvetler gibi, i levlerini yerine getirebilmesi için gerekli yetkilere sahip olmal,d,r. Bu yetkiler, hükümet etme ve yönetmedir. cra kuvveti de millet meclisi ve te ri kuvveti gibi ba ,ms,z olmal,d,r. Bir ba ka ifadeyle meclis ile te ri kuvveti, kendi egemenlik ve faaliyet alanlar,nda nas,l serbest bulunuyorsa, icra gücü de kendi alan,nda ayn, serbestli e sahip olmal,d,r. Meclis'in icra kuvveti üzerindeki murakabe hak ve vazifesini gere i gibi yerine getirmeye çal, mas,, onun, icra kuvvetinin hürriyet ve istiklaline tecavüz etmesi demek de ildir. cra, sadece kendi vicdan,n,n ilham, ve kanaati ile hareket etmek mecburiyetindedir.¹⁰⁸ Böylece Said Halim, güçler ayr,l, ,n, vurgulam, olmaktadır. Said Halim'ın cra kuvvetini, görev olarak de il de yetki olarak tanımlamas, dikkat çekicidir.

Meclis ile icra aras,nda herhangi bir uyumsuzluk veya anla mazl,k ortaya ç,kt, ,nda, devlet ba kan, meseleyi, milleti memnun edecek bir ekilde çözecektir. Meseleyi hukuka göre de il de milleti memnun edecek ekilde çözecek olmas, dikkat çekicidir. Fakat bununla beraber, milleti memnun etme zorunlu u, icran,ba ba ,ms,zl, ,n, k,s,tlay,c, bir neden say,lamaz. Zira kendisinin varl,k nedeni ve tek amac, milleti memnun etmektir.¹⁰⁹

Said Halim, icra kuvvetinin yetkilerine ve özelliklerine yer vermeme , di er ülkelerdekine benzedi ini çünkü görevin her yerde benzer oldu unu belirtmi tir.¹¹⁰

E. Ayan Meclisi (Senato)

ngiliz Lordlar Kamaras, ve Frans,z Etats-Generaux birer feodal yap, kurulu udur.¹¹¹ Bunlardan esinlenilerek kurulan Ayan Meclisi, seçkin ki ilerin hak ve ç,karlar,n, koruma ihtiyac,ndan do du undan aristokratik bir niteli e sahiptir. Bu meclisin görevi, Bat, toplumunda ortaya ç,kan halkç,l,k cereyan,n, düzeltmek ve a ,r,l,klara gitmekten al,koymakt,r. slam, s,n,flar, ve dolay,s,yla ki iler aras,nda e itsizli i kabul etmedi inden böyle bir kurumun slam toplumunda yeri yoktur.¹¹² Ancak kar , oldu u bu kuruma 1876 tarihli Kanuni Esasi yer vermi tir. Bu kurumun kurulmas,n,n amac,, tüm benzer kurumlarda oldu u gibi, meclis üzerinde bir denetim mekanizmas, kurabilmektir.¹¹³ Nam,k Kemal de benzer nedenlerle senatonun varl, ,n, gerekli görmü tür. Nam,k Kemal'e göre Ayan Meclisinin görevleri, devletin nizam,n,, milletin özgürlü ünü korumak, ilan,ndan önce kendisine arz olunan kanunlar, incelemek ve onaylamak veya reddetmektir.¹¹⁴

Said Halim'ın kendisi de bu meclise 14 Aral,k 1908'de üye olarak atanm, , sadrazaml,ktan ayr,ld,ktan sonra da üyeli i devam etmi tir.¹¹⁵

F. Siyasi Partiler

slam'ın hükümet sistemini aç,klarken siyasi partilere de yer vermi tir. Ona göre, Bat,daki siyasi partilerin görevi, mevcut toplumsal düzeni de i tirmekken Müslüman ülkelerdeki siyasi partilerin görevi, mevcut durumu

¹⁰⁵ SA D HAL M PA A, s. 277-278.

¹⁰⁶ SA D HAL M PA A, s. 278.

¹⁰⁷ SA D HAL M PA A, s. 279. 1982 Anayasas,, m. 104/1.

¹⁰⁸ SA D HAL M PA A, s. 280.

¹⁰⁹ SA D HAL M PA A, s. 280-281.

¹¹⁰ SA D HAL M PA A, s. 281.

¹¹¹ ngiliz Lordlar Kamaras, ve Frans,z Etats-Generaux birer feodal yap, kurulu udur. GÖZE, s. 539.

¹¹² SA D HAL M PA A, s. 283-284.

¹¹³ EYHUN, s. 206-207.

¹¹⁴ KAPLAN, Mehmet: Nam,k Kemal: Hayat, ve Eserleri, stanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay,nlar,, stanbul 1948, s. 134.

¹¹⁵ NAL, s. 189.

korumakt,r. Bundan dolayı, Bat,da siyasi partiler çok önemliyken Müslüman ülkelerde bu tür öneme sahip de ildir. Said Halimø göre bu durum, slamøn toplumsal yap,s,n,n Bat,n,n toplumsal yap,s,ndan daha sa lam oldu una bir kan,tt,r.¹¹⁶ Görüldü ü gibi Said Halim, slam toplumlar,nda siyasi partilerin Bat,dakiler gibi siyasi hayatta önemli bir rol oynamayacaklar,n, ileri sürmü tür. Ona göre slami bir rejimin bu özelli i, Bat,daki muadiline k,yasla daha üstün oldu unun aç,k bir göstergesidir. Toplumsal ilkelere meydan okuma ya da onlar, de i tirme ihtiyac, olmad, ,ndan siyasi partilerin oynad, , rol, çok küçük bir düzeyde kalacaktır.¹¹⁷

G. Hükümet Sisteminin De erlendirilmesi

Said Halim, gerçek ve etkili bir denetim mekanizmas,n,n bulunmamas,n, hükümeti yozla t,ran bir unsur olarak gördü ünden, önerdi i hükümet sisteminde etkili bir denetim mekanizmas,na yer vermi tir. Ona göre, hesap verme zorunlulu u olmamas, en özgürlükçü yönetimin bile bir tiranl, a dönü mesine yol açar. Osmanl, yönetiminin keyfile mesinin nedeni, toplumunun hükümet üzerinde denetim kurmadaki ba ar,s,zl, , ve isteksizli iydi.¹¹⁸ Bunun için Said Halim, güçlerin farklı ellerde toplanmas,n, ve bunlar,n birbirinden ba ,ms,z olmas,n, önermi tir. Bununla da kalmam, , güçlerin birbirlerini denetlemesini gerekli bulmu tur. Önerdi i hükümet sisteminin bu özelliklerini dikkate alan eyhun, Nam,k Kemal gibi onun da parlamenter bir hükümet sistemini savundu unu ileri sürmü tür.¹¹⁹ Parlamenter sistemin tan,m,na ve özelliklerine bak,ld, ,nda eyhunøn bu tespitinin yerinde oldu u söylenemez. Çünkü parlamenter sistem, yürütmenin, yasamadan kaynakland, , ve ona kar , sorumlu oldu u bir yönetim biçimidir.¹²⁰ Bu tan,m,ndan anla ,ld, , gibi parlamenter sistemin ilk özelli i, yürütme organ,n,n do rudan halk taraf,ndan seçilmemesidir. Monar ik olmayan parlamenter sistemlerde devlet ba kan,, kural olarak, parlamento taraf,ndan seçilir. Oysa Said Halimøn geli tirdi i hükümet sisteminde, devlet ba kan, do rudan halk taraf,ndan seçilmektedir. Yürütme kuvveti (icra) ise devlet ba kan, taraf,ndan atanmaktadır. Bu ki ilerin parlamentonun içinden atanacaklar,na ve parlamentonun güvenine dayanacaklar,na ili kin bir bilgi vermeme tir. Parlamenter sistemin ikinci özelli i, yürütmenin iki ba l, olmas, ve esas olarak parlamentonun içinden ç,kan, onun güvenine dayanan hükümetin yürütme gücünü elinde bulundurmas,d,r. Said Halim, geli tirdi i hükümet sisteminde yürütme, iki ba l, gibi görünse de asl,nda yürütme tamamen devlet ba kan,n,n elinde toplandı ,ndan yürütmenin gerçekte iki ba l, oldu u söylenemez. Çünkü yürütme gücü (icra) diye adlandı rd, , organda yer alanlar devlet ba kan, taraf,ndan atanmaktadır,rlar ve onun vekili, temsilcisi veya sekreteri konumundadır,rlar. Devlet ba kan,, parlamenter sistemdeki devlet ba kan,ndan ziyade ba kanl,k sisteminde yürütmeye ili kin tüm yetkileri elinde bulunduran ba kana benzemektedir.¹²¹ Parlamenter sistemin bir ba ka özelli i, yürütmenin iki kanad,ndan birini olu turan devlet ba kan,n,n parlamento ya kar , sorumlulu u bulunmazken; yürütmenin sorumlu kanad, olan bakanlar kurulunun parlamento ya kar , sorumlu olmas,d,r. Said Halimøn geli tirdi i hükümet sisteminde yürütme kuvvetinin yan,nda, devlet ba kan, da millet meclisine kar , sorumludur. Bu yönüyle de önerdi i hükümet sistemi, parlamenter sisteme benzememektedir.

Ayr,ca devlet eklinin cumhuriyet oldu u parlamenter sistemlerde devlet ba kan,, parlamento taraf,ndan seçilmekte, bakanlar kurulu da parlamentonun güvenine dayanmaktadır. Buradan da anla ,ld, , gibi parlamentonun, parlamenter sistemde kanun yapman,n yan,nda yürütmenin olu mas,nda da belirleyici bir konumu ve gücü bulunmaktadır. Said Halimøn geli tirdi i sistemde parlamentonun, ne kanun yapma yetkisi, ne de devlet ba kan,n, seçme yetkisi bulunmaktadır. Yürütme gücü (icra) dedi i yap, da parlamentonun güvenine dayanmamaktadır. Bu aç,klamalardan da geli tirmiş oldu u hükümet sistemini parlamenter sistem olarak nitelendirmek mümkün de ildir.

Geli tirdi i hükümet sisteminin parlamenter sistemden çok, ba kanl,k sistemine yak,n oldu u söylenebilir. Çünkü devlet ba kan, halk taraf,ndan seçilecektir. Ba kanl,k sisteminde de ba kan, halk taraf,ndan seçilmektedir. Ba kanl,k sisteminde yürütme tek ki idir. Yukarı,da aç,klandı , , gibi öngördü ü sistemde bir yürütme gücünden söz etmi se de bu organ, esas itibariyle devlet ba kan,n,n vekili, temsilcisi niteli ine sahip görünmektedir. Bu organda yer alanlar, parlamenter sistemdeki bakanlardan çok, ba kanl,k sistemindeki sekreterlere benzemektedirler. Said Halim, yürütmenin güçlü olmas,n,, bunun için de yürütme yetkisinin tek ki ide toplanmas,n, önermi tir. Bu yönüyle önerdi i sistemin ba kanl,k sistemine benzedi i söylenebilir. Ba kanl,k sisteminde ba kan,n yasaman,n güvenine dayanmamas, bak,m,ndan da önerdi i sistemin ba kanl,k sistemine benzedi i söylenebilir. O ayn, zamanda öngördü ü hükümet sisteminde, meclisin devlet ba kan, üzerinde etkili bir denetimini gerekli görmü tür. Bu denetim, ba kanl,k sisteminde yer alan ve *impeachment* olarak bilinen denetimi a an bir niteli e ve kapsama sahiptir. Çünkü *impeachment* ba kan,n yaln,zca cezai sorumlulu una yol açabilecek bir yasama meclisi soru turmas,yken,¹²² onun önerdi i sistemde devlet ba kan,, siyasi bak,m,ndan da meclisin denetimine tabidir. Dolay,s,yla devlet ba kan, için ba kanl,k sisteminde olmayan türden bir denetim ekli öngörmü tür. Bu yönüyle önerdi i sistemin, ba kanl,k sistemine yak,n olmad, , söylenebilir.

¹¹⁶ SA D HAL M PA A, s. 282.

¹¹⁷ EYHUN, s. 200-201.

¹¹⁸ EYHUN, s. 203.

¹¹⁹ EYHUN, s. 209.

¹²⁰ GÖZLER, Anayasa Hukukuna Giri , s. 91.

¹²¹ SA D HAL M PA A, s. 277-278.

¹²² GÖZLER, Anayasa Hukukuna Giri , s. 83.

Sonuç olarak Said Halim'in geli tirdi i hükümet sistemini parlamenter hükümet sistemi veya ba kanlık sistemi olarak nitelendirmek mümkün görünmemektedir. Her iki sistemin de baz, özelliklerini içinde barındıran kendine özgü bir hükümet sistemi oldu u söylenebilir.

IV. SONUÇ

Said Halim, slam dünyasının Avrupa'nın ilerleme çizgisini izleyerek içinde bulundu u geri kalmış, kıtık kurtulup yeniden geli ebiyece ini kabul etmemi tir. Çünkü ona göre her medeniyetin, izleyecek farklı bir yolu bulunmaktaydı.¹²³ Bu dü üncesini u ekilde ifade etmi tir: öBat, için her yol Roma'ya giderse, slam dünyası, için de her yol Mekke'ye gider.¹²⁴ Bir ba ka ifadeyle Said Halim, her konuda oldu u gibi, yönetim alan,nda da, bir siyasi sistemin, uygulandı, , topluma için özellikleri temsil etmedi i takdirde yetkin olmadı, ,n, dü üniyordu. Bu yaklaşı, m, Montesquieu gibi, onun siyasi sistemlerin toplumsal ve tarihsel evrimin sonucunda oluştu kları, ve ait oldu u toplumun toplumsal ve kültürel değerlerini içinde barındır, , dü üncesinden kaynaklanıyordu. Ona göre, bir toplumu, kurumları, n, de i tirmeye zorlayan siyasi sistem, mümkün olan siyasi sistemlerin en kötüsüydü. Çünkü kurumlar, uzun bir toplumsal evrimin sonucu oluştu undan kolayca ithal edilebilecek bir meta de ildir.¹²⁵

Bu öncülden hareketle Said Halim, bir egemenlik anlayı, , ve yönetim ekli/hükümet sistemi geli tirmi tir. Said Halim'in egemenlik anlayı, ,na göre, milli irade, eriatla sınırlandı, ,ndan egemenlik millete ait de ildir. Dolayısıyla milli iradeyi, eriat çerçevesinde, dini iradenin üstünlü üne vurgu yaparak kabul etti inden milli irade mutlak da de ildir.¹²⁶ Bu anlayı, ,n, bir sonucu olarak, devlet ba kanı, ve millet meclisi halk tarafından seçilse de eriatın kaynaklanan bir iktidar, temsil etti inden me ruiyetini millettten de il, slami ilkelere ba lı, kıtan almaktaydı. Bir ba ka ifadeyle egemenlik, nihai olarak halka ait de ildi.¹²⁷ Bu da, devlet ba kanı, n, ve meclisin, eriatın egemenli ini, milli iradenin onayıyla temsil etti i anlamına gelmekteydi.

Said Halim Pa a'nın geli tirdi i yönetim ekli, kendi slam anlayı, ,n, yansıtmaktadı. Bu yönetim ekinde millet tarafından seçilen bir devlet ba kanı, devlet ba kanı, tarafından atanan yürütme gücü (icra), milletten oylarıyla oluşan bir meclis, slam âlimlerinden oluşan bir yasama/te rici organ, bulunmaktaydı. Bu yönetim ekinin tüm slam toplumları,na uymayacağı, n, belirtmi tir. Çünkü slam milletleri toplumsal yapı, bakımından birbirine çok benzese de hiçbir ötekinin aynısı de ildir.¹²⁸

Geli tirdi i hükümet sisteminde Said Halim Pa a, devlet ba kanı, n, seçimle i ba lı, na gelmesini öngördü ünden devlet ekli olarak cumhuriyeti önermi tir. Bu, Osmanlı'nın monarşik devlet eklinde köklü bir kopu u ifade etmektedir.

Said Halim Pa a'nın öngördü ü hükümet sisteminin, parlamenter ve ba kanlık hükümet sistemlerinin bazı özelliklerini içinde barındır, , görülmektedir. Dolayısıyla bu hükümet sistemini, parlamenter veya ba kanlık sistemi olarak adlandırmak mümkün gözükmemektedir. Zaten kendisi de bu sistemlerden herhangi birisini oldu u gibi almaktan yana de ildir. Daha önce belirtildi i gibi, Said Halim, her toplumun yapı, sını, farklı oldu undan bir ülkede geçerli olan bir hükümet sisteminin ba ka bir ülkeye uymayacağı, n, açık bir biçimde belirtmi tir.

Said Halim Pa a'nın öngördü ü hükümet sistemini, Ercüment Kuran'ın ifadesiyle öidealö,¹²⁹ Hikmet Bayur'un ifadesiyle önazari hatta hayaliö¹³⁰ olarak nitelendirmek yerinde olur. slam toplumları,nda sınıfları, n bulunmadı, ,n, ileri sürmek ve buna ba lı, olarak da siyasi partilerin toplumsal sınıfları veya zümre çar, gözetmeden faaliyette bulunacağı, n, dü ünme gerçekçi bir yaklaşı, m de ildir.¹³¹ Günümüzde, ülkelerin siyasi düzenleri demokratik de olsa, anti demokratik de olsa siyasi parti/partiler önemli bir i levi sahiptir. Bir ba ka ifadeyle, partilerin etkili olmadı, , bir siyasi düzen söz konusu de ildir. Said Halim, siyasi partileri neredeyse yok saymı, veya sınıfları dı, , sınıfları üstü olarak görmü tür. Bu yaklaşı, m, n gerçekçi oldu unu söylemek mümkün de ildir.

Said Halim Pa a'nın kanun yapma yetkisini halk tarafından seçilmi meclise de il de nası, l ve kim tarafından seçilecekleri belli olmayan, hangi ihtiyaca ve talebe göre kanun yapacakları, bilinmeyen bir organa vermesi de gerçekçi de ildir.

Yine öngördü ü hükümet sisteminde Said Halim, devlet ba kanı, ile icra kuvveti dedi i organın yetkileri de açık bir biçimde belli de ildir. Bazen yürütme gücünün tümüyle devlet ba kanı,nda oldu unu bazense bu yetkinin icra organı, tarafından da kullanı, lacağı, n, ifade etmi tir.

Said Halim, öngördü ü hükümet sisteminde, günümüz demokrasilerinde ve etkili yönetimlerde vazgeçilmez bir unsur olarak kabul edilen güçlerin birbirinden ayrılmaları, na ve birbirini denetlemesine büyük önem vermi hatta bunu

¹²³ EYHUN, s. 87.

¹²⁴ SA D HAL M PA A, s. 227.

¹²⁵ EYHUN, s. 202.

¹²⁶ EYHUN, s. 169; KARA, Türkiye'de slamcılık Dü üncesi, s. lvi; ÖZYURT, s. 99.

¹²⁷ ÖZYURT, s. 94-95.

¹²⁸ SA D HAL M PA A, s. 285-286.

¹²⁹ KURAN, s. 179.

¹³⁰ BAYUR, s. 477-486.

¹³¹ KURAN, s. 179.

ya amsal düzeyde gerekli bulmu tur. Bu vurgusu çok anlamlı, ve de erlidir.

Said Halim Pa a'nın dü üncelerini, genel olarak, ideolojiyi, bir toplumsal grubun geçmi teki artlara ba lı, dü üncesi olarak anlayan Karl Mannheim'ın kavramla tırmasıyla ideolojik olarak nitelendirmek mümkündür.¹³² Çünkü Said Halim, slam toplumları'nın gerilemesini, slam'ın özünden uzaklaşım, olmasında buluyordu. Kurtulu ise slam'ın özüne dönmekten geçiyordu.

KAYNAKÇA

- AKDA , Mustafa: Türk Halkı'nın Dirlik ve Düzenlik Kavgası: Celali şyanlar,, Bilgi Yayınları, Ankara 1975.
- AKYILDIZ, Ali: öMeclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-, Adliyye'ö, Türk Diyanet Vakfı, slam Ansiklopedisi, C. 28, s. 250-251.
- AKYILMAZ, Gül: öBirinci Jön Türk Hareketinin (Yeni Osmanlılar Cemiyeti) deolojisine Bir Örnek: Namık Kemal ve Fikirleri, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Dergisi, S. 2 (1999), s. 233-251.
- AZML , Mehmet: öHulefa-i Ra idin Dönemi Halife Seçimleri, Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi, VII (2007), S. 1, s. 35-59.
- BAYAR, Celal, Ben de Yazdım: Milli Mücadeleye Giriş, C. IV., Baha Matbaası, İstanbul 1967.
- BAYUR, Hikmet: Türk İnkılabı Tarihi C. 3, Türk Tarih Kurumu Basınevi, Ankara 1991.
- BERKES, Niyazi: Türkiye'de Ça da la ma, Do u-Bat, Yayınları, İstanbul 1978.
- B RAND, Kâmiran, öAydınlanma Devri Devlet Felsefesinin Tanzimat'ta Tesirleri, in Kâmiran Birand Kulliyatı, (1-3), Akça Yayınları, Ankara 1998.
- BOSTAN, M. Hanefi: öSaid Halim Pa a, Türkiye'de Sosyoloji 1 (der.) Özdemir, M. Ça atay: Phoenix Yayınları, Ankara 2008, s. 69-92.
- BOSTAN, Hanefi: öSadrazam Said Halim Pa a, TYB Akademi, Dil, Edebiyat ve Sosyal Bilimler Dergisi, Yıl: 1, S. 3, 2011, s. 11-26.
- DÜZDA , Ertu rul: öGiriş : Said Halim Pa a ve Eserleri, in Said Halim Pa a: Buhranlar, m, z ve Son Eserleri, s. xiii-xxxvii.
- EL-ENSAR , Abdülhamid smail: öEhlü'l-hal ve'l-akdö, Türk Diyanet Vakfı, slam Ansiklopedisi, 1994, C. 10, s. 539-541.
- ERDO AN, Mustafa: Anayasal Demokrasi, Siyasal Kitabevi, Ankara 2014.
- EREN, Abdurrahman: Anayasa Hukuku Ders Notları,, İstanbul 2016.
- GENCER, Bedri: slam'ın Siyasalla ması,, Lotus Yayınları, Ankara 2008.
- GÖZE, Ayferi: Siyasal Dü ünceler ve Yönetimler, Beta Basım, İstanbul 2007.
- GÖZLER, Kemal: Anayasa Hukukuna Giriş, Ekin Yayınları, Bursa 2017.
- GÖZLER, Kemal: Anayasa Hukukunun Genel Teorisi, C. II, Ekin Kitabevi, Bursa 2011.
- GÖZLER, Kemal: öHukuk Açısından Cumhuriyet ve Monar i Kavramları'nın Tanımı, Sorunu, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, C. 54, 1999, S. 1, s. 51-62
- H ZMETLİ , Sabri: öGenel Olarak Ra id Halifeler Dönemi Olayları: Sonuçlar, Ve Etkileri, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, C. 39, S. 1, 1999, s. 27-54.
- HOBBS, Thomas: Leviathan, Lim, Semih (çev.), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1993.
- NAL, bnülemin Mahmut Kemal: Son Sadrazamlar, C. IV, Dergâh Yayınları, İstanbul 1982.
- KAPAN , Münci: Kamu Hürriyetleri, Yetkin Yayınları, Ankara 1993.
- KARA, smail: slamcılar'ın Siyasi Görüşleri, z Yayınları, İstanbul 1994.
- KARA, smail: Türkiye'de slâm'ın Dü üncesi I: Metinler, Kişiler, Risale Yayınları, İstanbul 1987.
- KARPAT, Kemal: Türk Demokrasi Tarihi: Toplumsal, Ekonomik Kültürel Temeller, İstanbul Matbaası, İstanbul 1967.
- KAYALI, Kurtulu : Dü üncenin Coğrafyası, 1: Toplumdan Soyutlanım, Dü ünce ve Direnç Potansiyeli, Deniz Kitabevi, Ankara 2005.
- KOÇ, Yunus: öOsmanlı'da Toplumsal Dinimizden Celali şyanlar'na Giden Yol ya da ki Belgeye Tek Yorum, Bilig, Güz/2005, S. 35, s. 229-245.
- KOÇAK, Mustafa: Devlet ve Egemenlik, Seçkin Yayınları, Ankara 2006.
- LEWIS, Bernard: slam'ın Siyasal Söylemi, Oskay, Ünsal (çev.), Cep Kitapları, İstanbul 1993.
- KURAN, Ercüment: öTürk Dü ünce Tarihinde Arap Kültürlü Aydın: Said Halim Pa a, Türköne, Mümtaz'ær (der.), Türkiye'nin Batılılaşması, ve Milli Meseleler, Türkiye Diyanet Vakfı, Yayınları, Ankara 1994, s. 175-182.
- MANNHEIM, Karl: deoloji ve Ütopya, Mehmet Okyayuz (çev.), De Ki Basım Yayınları, Ankara 2009.
- MARD N, erif: Türk Modernleşmesi, Türköne, Mümtaz'ær / Önder, Tuncay (der.), İletim Yayınları, İstanbul 1994
- NAMI KEMAL, öUsûl-i Me veret Hakkında Mektuplar-İ, Hürriyet, 14 Eylül 1285, in Makalat-, Siyasal ve Edebiyat, Kul, Erdoğan (haz.), Birlik Yayınları, İstanbul 2014, s. 159-164.

¹³² MANNHEIM, s. 190-192.

- ÖZYURT, Cevat: öSaid Halim Pa a Dü ünçesinde De i im ve Süreklilik: Muhafazakâr-Reformcu slâmc,l, ,n Olu umuö, Muhafazakâr Dü ünçe, Y,l 10, S. 37, Temmuz, A ustos-Eylül 2013, s. 67-102.
- SAD HAL M PA A: Buhranlar,m,z ve Son Eserleri, Dü zda , Ertu rul (der.), z Yay,nc,l,k, stanbul 1991.
- ENEL, Alaeddin: Siyasal Dü ünçeler Tarihi, Bilim ve Sanat Yay,nlar,, Ankara 1995.
- EYHUN, Ahmet: Said Halim Pa a: Osmanl, Devlet Adam, ve slâmc, Dü ünür (1865-1921), Göçer, Derya (çev.), Everest Yay,nlar,, stanbul 2010.
- TEZ Ç, Erdo an: Anayasa Hukuku, Beta Kitap, stanbul 2012.
- TOYNBEE, Arnold: Medeniyet Yarg,lan,yor, Uyan, Ufuk (çev.), A aç Yay,nevi, stanbul 1991.
- TUNAYA, Tar,k Zafer: slâmc,l,k Ak,m,, Simavi Yay,nlar,, stanbul 1991.
- UYGUN, Oktay: Hukuk Teorileri, Oniki Levha Yay,nlar,, stanbul 2017.
- VURAL, Muammer: öYasama Kavram, Ve Yetkisi Aç,s,ndan Pozitif Hukuk le slâm Hukuku Aras,nda Bir Mukayeseö, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, S. 36, 2011, s. 177-200.
- YILDIRIM, Kadir: öOsmanl, Çal, ma Hayat,nda çi Örgütlenmesi ve çi Hareketlerinin Geli imi (1870-1922)ö, stanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çal, ma Ekonomisi ve Endüstri li kileri Anabilim Dal,, Yay,mılanmam, Doktora Tezi, stanbul 2011.
- YURDAYDIN, Hüseyin Gazi: öDevlet ve Din, Halifelik ve Laiklikö, Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi, XXVI, 1983, s. 173-181.